บทที่ 2

แนวคิดทฤษฎี และผลงานการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

แนวคิด ทฤษฎีและผลงานการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนโดยทุนทางสังคม: กรณีศึกษาชุมชนตลาดล่างบางพระ หมู่ที่ 1 ตำบลบางพระ อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี ประกอบด้วย

1. แนวคิดทุนทางสังคม
2. แนวคิดเกี่ยวกับวิสาหกิจชุมชน
3. แนวคิดชุมชนเข้มแข็ง
4. ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม (2547, น. 52-65) เนื่องจากคำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นคำที่แปลมาจากคำว่า “Social Capital” ในภาษาอังกฤษ และสำหรับสังคมไทยกระแสการกล่าวถึงเรื่องทุนทางสังคมนี้ อาจกล่าวได้ว่าได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดของนักวิชาการตะวันตก รวมถึงการกล่าวถึงคำ ๆ นี้อย่างชัดเจน ก็เพิ่งจะปรากฏ เมื่อไม่นานนี้เอง ดังนั้น การทำความเข้าใจถึงที่มาและความหมายของคำว่า “ทุนทางสังคม” จึงเริ่มศึกษาจากแนวความคิดของนักวิชาการตะวันตกก่อนแล้วจึงศึกษาแนวความคิดของนักวิชาการไทยที่มีผลงานวิชาการโดดเด่น และสอดคล้องกับเรื่องทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย

คำว่า “ทุนทางสังคม” หรือ “Social Capital” นั้นได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอภิปรายของ Lyda Judson Hanifan ในหนังสือ Rural School Community Centres (อ้างถึงใน วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์, 2546) ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี (Good Will) การสร้างมิตรภาพ (Fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (Sympathy) และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคม (Social Relationship) ระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา Hanifan ได้กล่าวไว้ว่า การสร้างทุนทางสังคมขึ้นในชุมชนนั้น จะต้องมีการสะสมทุนก่อน กล่าวคือ คนในชุมชนต้องสร้างมิตรภาพและต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าครอบครัว พร้อมทั้งต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน ทุนทางสังคมจึงจะมีการสะสมขึ้นมา ซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวจะช่วยให้คนสามารถ

บรรลุถึงความต้องการทางสังคมตามที่ตนเองต้องการ และยังสามารถสนับสนุนให้ทุนทางสังคมเกิดศักยภาพที่เพียงพอต่อการปรับปรุงการดำเนินชีวิตของคนทั้งชุมชนให้ดีขึ้นมาได้ ในลักษณะนี้เมื่อว่าโดยภาพรวมแล้ว ชุมชนจะได้รับประโยชน์จากความร่วมมือของสมาชิกทุกคน ในขณะที่สมาชิกเองก็จะได้รับประโยชน์จากการคบหาสมาคมกันนั้น อันจะนำมาซึ่งมิตรภาพ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันและความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน

ในเวลาต่อมา Pierre Bourdieu and James Coleman ก็ให้ความสนใจทุนทางสังคมและเริ่มมีการศึกษาทุนทางสังคม โดยงานของ Pierre Bourdieu เริ่มในทศวรรษ 1970 ซึ่งเขาได้นิยามทุนทางสังคมว่าเป็นประโยชน์ (Benefit) และโอกาส (Opportunity) ที่เพิ่มขึ้นสู่ประชาชนที่เป็นสมาชิกในสังคมนั้น ในขณะที่ James Coleman ไม่ได้กำหนดแน่นอนว่าทุนทางสังคมคืออะไร แต่มุ่งเป้าหมายไปที่การเกิดทรัพยากรรวมของบุคคลแต่ละคนจากพันธะ (ความผูกพัน) ทางสังคมร่วมกัน (Social Tie) และกำหนดให้ทุนทางสังคมนั้นแตกต่างจากทุนการเงิน (Financial Capital) และทุนทรัพยากรบุคคล (Human Capital) โดยที่ทุนทางสังคมนั้นจะแฝงอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล (Interpersonal Relationships) ซึ่งมีลักษณะพิเศษที่ยากต่อการปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนได้

ระยะต่อมา เมื่อนักวิชาการอย่าง Robert D.Putnam ได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องประชาสังคม (Civic Society) พร้อมทั้งเขียนบทความเรื่อง “Bowling Alone” ในบทความนี้เขาได้กล่าวว่า ในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา คนอเมริกันสนใจเรื่องทางสังคม (การเข้าร่วมกลุ่ม, การทำกิจกรรมร่วมกัน) หรือกิจกรรมทางสังคมน้อยลงมาก เมื่อเปรียบเทียบกับอดีต ซึ่ง Putnam เห็นว่าเป็นเพราะสังคมอเมริกันนั้น ขาดแคลนสิ่งที่เขาเรียกว่า “ทุนทางสังคม” การที่ Putnam กล่าวถึงการที่ชาวอเมริกันสนใจเรื่องทางสังคมน้อยลง และชูประเด็นเรื่องทุนทางสังคมได้ก่อให้เกิดความสนใจในเรื่องนี้ อย่างกว้างขวางในหมู่นักวิชาการ นักพัฒนาและนักการเมืองในสหรัฐอเมริกา ทั้งในเชิงเห็นด้วยและขัดแย้ง ทั้งในเชิงทฤษฎีและการปฏิบัติ ทำให้ประเด็นเรื่องทุนทางสังคมในปัจจุบันมีความหลากหลายเป็นอย่างมาก

นอกจากนั้น องค์กรที่สำคัญระดับโลกอย่างธนาคารโลก หรือ World Bank ก็ได้มีการนำเอาทุนทางสังคมไปใช้อย่างกว้างขวางในด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาสังคม รวมทั้งการบริหารจัดการ ที่เป็นแนวทางการพัฒนาองค์กร จึงเป็นกระแสและเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้คำว่า “ทุนทางสังคม” หรือ “Social Capital” นั้น ได้รับความสนใจและแพร่หลายไปมากยิ่งขึ้น

สำหรับคำว่าทุนทางสังคมที่ปรากฏในสังคมไทยระยะแรก ๆ นั้น ยังไม่มีความชัดเจนมากพอ แต่ก็มีนักวิชาการที่ได้ศึกษาถึงโครงสร้างของสังคมไทยในแง่มุมต่าง ๆ และได้สะท้อนให้

เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์บางประการของประชาชนในชุมชนของสังคมไทย ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่ใกล้เคียงสอดคล้องกับความหมายของคำว่าทุนทางสังคม โดยในระยะแรกนั้นเริ่มจากท่านอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ผู้ที่ได้กล่าวถึงและให้ความสำคัญเป็นอย่างมากในเรื่องความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน โดยท่านได้อธิบายไว้ในกฎหมายปกครองเกี่ยวกับลัทธิสหกรณ์ ที่จัดตั้งขึ้นเป็นชุมชนขนาดย่อม ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของสมาชิกในชุมชนโดยไม่ต้องมีการปกครองกันมาก เรียกว่า “สามัคคีธรรม” นอกจากนั้น ปรีดี พนมยงค์ ยังได้เขียนหนังสือชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม” ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับประเพณีของชาวนาในเรื่องของการช่วยเหลือเกื้อกูล และร่วมมือร่วมใจกันในการทำนา เช่น การลงแขก ไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว เป็นต้น

ต่อมาในช่วงทศวรรษ 2520 ได้มี “สำนักวัฒนธรรมชุมชน” เกิดขึ้นมาในสังคมไทย โดยสำนักคิดนี้เริ่มมีข้อโต้แย้งทางความคิดกับรัฐบาล ได้วิพากษ์วิจารณ์แนวทางการพัฒนาประเทศว่าดึงให้สังคมไทยต้องพบประสบการณ์ที่ขัดแย้งกับคุณค่าของสังคม สำนักวัฒนธรรมชุมชนนี้สนับสนุน ให้คนในท้องถิ่นได้หันกลับมาศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนของตนเอง เพื่อสร้างจิตสำนึก และช่วยให้ตระหนักถึงคุณค่าวัฒนธรรมชุมชนของตนเองและคุณค่าของส่วนรวม ถึงแม้ว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนี้จะไม่ได้กล่าวถึงคำว่าทุนทางสังคมโดยตรง แต่ก็ได้ให้ความสำคัญแก่คนให้คุณค่าและความสำคัญกับวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่

นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญ และเป็นที่ยอมรับของสังคมไทยอย่างกว้างขวางท่านหนึ่ง คือ ประเวศ วะสี ท่านได้ผนวกเอาเรื่องของศาสนาพุทธและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ามาในแนวความคิดของท่านด้วย ซึ่งนอกจากสาระสำคัญที่เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาที่สมบูรณ์ ที่จะต้องพัฒนาจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อมแล้ว ท่านยังได้เสนอแนะให้ประชาชนรวมกลุ่มกัน เป็นกลุ่มย่อย และเป็นเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนและสมาชิกในชุมชนเอง จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ได้มีการกล่าวถึงพร้อมทั้งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของบุคคล และการร่วมมือร่วมใจช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของคนในชุมชนที่มาก่อนแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม

ส่วนแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมนั้น เริ่มเป็นที่แพร่หลายมากขึ้นในปี 2540 สืบเนื่องจากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้น รัฐบาลและนักวิชาการทั้งหลายมีแนวคิดที่จะแปรวิกฤต ให้เป็นโอกาสในการกอบกู้เศรษฐกิจและสร้างฐานการพัฒนาที่ยั่งยืน จึงได้มีโครงการการลงทุนเพื่อสังคม (Social Investment Project หรือ SIP) เกิดขึ้น ซึ่งประกอบด้วย 2 แนวทาง คือ แนวทางแรก จัดสรรให้กับโครงการที่มีประสิทธิภาพของภาครัฐตามแผนงานโครงการที่มีอยู่แล้ว

ซึ่งสามารถบรรเทาและแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมได้ด้วยความรวดเร็ว สำหรับแนวทางที่สองกระทรวงการคลังมอบหมายให้ธนาคารออมสินเป็นผู้บริหารจัดการกองทุน 2 กองทุนคือ กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Project หรือ SIP) หรือกองทุนชุมชน และกองทุนพัฒนาเมืองในภูมิภาค (Regional Urban Development Fund–RUDF) หรือกองทุนเมือง สำหรับกองทุนชุมชนนั้น จัดตั้งขึ้นเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนทั้งในชนบทและในเมือง เพื่อการแก้ไขวิกฤตสังคมและส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่การพึ่งตนเองในระยะยาว โดยให้การสนับสนุนงบประมาณ แก่กิจกรรมหรือโครงการที่เสนอโดยองค์กรท้องถิ่น ซึ่งได้แก่ องค์กรชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชน สถาบันในชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้าน อบต. สุขาภิบาล และเทศบาล เป็นต้น ซึ่งกองทุน SIP นี้เอง ทำให้สังคมไทยได้หันกลับมามองคุณค่าที่เราเคยมีอยู่ ซึ่งเป็นทุนเดิม เป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเป็นชุมชน เป็นต้น และเป็นสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้ง สิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กร เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งสิ่งหรือคุณค่าเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ แต่ได้ถูกละเลยและมองข้ามไป

จะเห็นได้ว่าแนวคิดในเรื่องของทุนทางสังคมนั้น เป็นแนวคิดที่ปรากฏขึ้นจริงในสังคม อีกทั้งยังได้รับการพิสูจน์ทั้งในเชิงทฤษฎีและการปฏิบัติมานับครั้งไม่ถ้วน นักวิชาการทั้งในประเทศและต่างประเทศ ทำให้แนวคิดดังกล่าวมีความหลากหลายและได้รับการกล่าวถึงสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

แนวความคิดของนักวิชาการตะวันตกในเรื่องทุนทางสังคม ไม่ว่าจะเป็น Hanifan, Pierre หรือ Putnam จึงอธิบายถึงเรื่องทุนทางสังคมว่า คือ การสร้างมิตรภาพ (Fellowship) การสร้างภาพลักษณ์ที่ดี (Good Will) ความเห็นอกเป็นใจ (Sympathy) และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคม (Social Relationship) ระหว่างบุคคลหรือครอบครัว ตลอดจนเป็นทั้งประโยชน์ (Benefit) และโอกาส (Opportunity) ที่เพิ่มขึ้นสู่ประชาชนที่เป็นสมาชิกในสังคม

ในส่วนของแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมของนักวิชาการในประเทศไทยนั้น ก็ไม่ได้แตกต่างไปจากนักวิชาการตะวันตกสักเท่าไหร่ เพียงแต่แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคมของประเทศไทยสอดคล้องกับบริบทในสังคมไทย ซึ่งในสังคมไทยแนวคิดดังกล่าว เป็นแนวคิดที่แสดงถึงความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเห็นอกเห็นใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน หรือความมีน้ำใจต่อกันของผู้คนในสังคมไทย ดังที่นักวิชาการในประเทศไทย ท่านอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ กล่าวไว้ว่า สังคมไทยตั้งอยู่บนรากฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน โดยอาจไม่ต้องมีการปกครอง

กันมาก หรือที่เราเรียกว่า “สามัคคีธรรม” หรือแม้แต่นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญ ประเวศ วะสี ท่านก็ได้ผนวกเรื่องของศาสนาพุทธและหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาเข้ามาในแนวคิดดังกล่าว ทำให้เรื่องของทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ไม่ยากนัก เนื่องจากเป็นเรื่องที่ได้รับการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น และเป็นสิ่งที่มีอยู่ในสังคมไทยจริง หรือแม้แต่เมื่อวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมเกิดขึ้นในสังคมไทย คำว่าทุนทางสังคมก็ได้ถูกนำมา ใช้อย่างกว้างขวาง โดยมีความหมายครอบคลุมไปในหลายบริบทหรือเกือบจะทั้งหมดของสังคมไทย ทำให้ เรื่องทุนทางสังคมไม่ใช่เรื่องที่ไกลตัวคนในสังคมไทยอีกต่อไป

ความหมายและลักษณะของทุนทางสังคม

Robert D. Putnam (อ้างถึงใน กวิพัฒน์ สุขแจ่ม, 2547, น. 52-65) ได้ให้คำนิยามทุนทางสังคมไว้ว่า คือ ลักษณะเด่นของกลไกองค์กรทางสังคม (Features of Social Organization) เช่น เครือข่าย (Networks) บรรทัดฐาน (Norms) และความไว้วางใจ (Trust) ที่จะช่วยให้เกิดความร่วมมือร่วมใจในผลประโยชน์ร่วมกัน (Facilitate Coordination And Cooperation For Mutual Benefit)

James Coleman(อ้างถึงใน กวิพัฒน์ สุขแจ่ม, 2547, น. 52-65) ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคม เป็นชุดของความสัมพันธ์ระหว่างคน (Set of Relationship among People) และเป็นความสัมพันธ์ที่มีผลมาจาก/อยู่บนพื้นฐานของความคาดหวังร่วมกัน (Common Set of Expectation) การมีค่านิยมร่วมกัน (Set of Shared Values) และความรู้สึกไว้วางใจระหว่างกัน (Sense of Trust among People)

Francis Fukuyama (อ้างถึงใน กวิพัฒน์ สุขแจ่ม, 2547, น. 52-65) ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคม เป็นชุดของค่านิยมที่ไม่เป็นทางการ (Set of Informal Values) หรือบรรทัดฐานที่มีร่วมกัน (Norms Shared) ระหว่างสมาชิกในกลุ่มซึ่งทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน อย่างไรก็ตาม การมีค่านิยมและบรรทัดฐานร่วมกันนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่า สิ่งเหล่านี้จะเป็นทุนทางสังคมทั้งหมด เพราะว่าค่านิยมเหล่านั้นอาจจะเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องก็ได้ ดังนั้น ค่านิยมและบรรทัดฐานที่จะจัดว่าเป็นทุนทางสังคมได้นั้นต้องเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม (Virtues) ซึ่งประเด็นนี้ทำให้ความหมายของทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้นว่า จะต้องเป็นเรื่องที่สอดคล้อง กับศีลธรรมอันดีงามเท่านั้น ถึงแม้ว่าความสัมพันธ์ของสมาชิกจะมีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีการมุ่งประโยชน์ร่วมกัน และเป็นความสัมพันธ์กันอย่างไม่เป็นทางการ

ก็ตาม แต่ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ไม่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม ก็ไม่ถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม

เว็บไซด์ของเครือข่าย Civic Practice Network–CPN (พีระ ลิ่วลม, 2543, น. 48) ได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมไว้ว่า ทุนทางสังคม หมายถึง คลังบรรจุความไว้วางใจทางสังคม บรรทัดฐาน และเครือข่ายที่ประชาชนสามารถเข้าถึงได้เพื่อแก้ไขปัญหาขั้นพื้นฐานของตน โดยใช้กลไกเครือข่ายของ พันธะสัญญาประชาคม เช่น ความร่วมมือจากความเป็นเพื่อนบ้านกัน สโมสรกีฬา และองค์กรความร่วมมือ ถือว่าเป็นรูปแบบที่สำคัญของทุนทางสังคม และสร้างความเหนียวแน่นในเครือข่ายของตนเอง

นอกจากนั้น New Hampshire Charitable Foundation ยังได้อธิบายไว้ว่า ทุนทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกที่มีความโยงใยระหว่างกัน (Web of Relationships) ทำให้เกิดความรู้สึกที่อยากจะติดต่อ/พบปะพูดคุยกัน (Sense of Connection) มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of Belonging) และเกิดความรู้สึกความเป็นชุมชน หรือว่าเป็นคนในชุมชนเดียวกัน (Sense of Community) โดยสิ่งดังกล่าวนี้อยู่บนพื้นฐานของความเคารพซึ่งกันและกัน (Mutual Respect) และความไว้วางใจกัน (Trust) และการต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน (Reciprocity) จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสิ่งที่เชื่อมโยงให้มีการติดต่อกัน (Bridge) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ อาทิ ผิวพรรณ เชื้อชาติ อายุ หรือรายได้ ฯลฯ และยังสร้างความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น (Bond) ระหว่างคนที่อยู่ในชุมชนให้มีจุดร่วมเดียวกัน

สำหรับสังคมไทย ทุนทางสังคมได้มีนักวิชาการพูดถึงกันมากขึ้นก็หลังจากเกิดวิกฤตเศรษฐกิจปี 2540 และหน่วยงานที่ทำให้คำว่าทุนทางสังคมแพร่หลายมากที่สุด ก็เห็นจะได้แก่ SIP หรือกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมที่มองว่ากองทุนชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งประกอบด้วย ฐานทรัพยากรธรรมชาติและฐานวัฒนธรรม ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การหลอมใจหลอมความคิดและการผนึกกำลัง การสร้างทักษะในการจัดการร่วมกันและการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน นอกจากนั้นยังได้กล่าวเพิ่มเติมเพื่อให้เห็นเป็นรูปธรรมอีกว่าทุนทางสังคมนั้นสามารถสร้างพลังอันเข้มแข็ง ให้แก่ชุมชนได้ โดยทุนทางสังคมที่งอกงามต้องประกอบด้วยสิ่งเหล่านี้ คือ ชุมชนมีสิ่งยึดเหนี่ยวทางใจ มีวัฒนธรรมผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิตสังคมไทย ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ชุมชนเข้มแข็งด้วยทรัพยากรบุคคลและมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมมายาวนาน

อเนก นาคะบุตร (2545, น. 79) ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (Social Fund Office) ได้กล่าวไว้ว่า ทุนทางสังคมเป็นคุณค่าเดิมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย และสามารถก่อให้เกิดพลังที่จะขับเคลื่อนชุมชนได้ โดยที่ทุนทางสังคมนั้นจะช่วยให้ชุมชนมีความเท่าทันต่อ

ปัญหา และสามารถจัดการกับปัญหาของชุมชนได้เอง ซึ่งพลังที่ทำให้เกิดสิ่งเหล่านี้ได้ก็คือ พลังแห่งปัญญาหรือความรู้ซึ่งจะช่วยให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงและยั่งยืน

ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม (อ้างถึงใน วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์, 2548, น. 40)ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคม ถือว่าเป็นนามธรรม หมายถึง ความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น ความสามัคคี การรวมพลัง การมีองค์กร มีหน่วยที่จะจัดการ จัดระบบต่าง ๆ ในชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม มีจุดรวมใจ มีศีลธรรม มีความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียวกัน สิ่งเหล่านี้เรียกว่า ทุนทางสังคม ซึ่งจะเป็นพื้นฐานของท้องถิ่นและชุมชนให้เกิดการพัฒนาที่เข้มแข็งอย่างจริงจังและยั่งยืน

ประเวศ วะสี (อ้างถึงใน กวิพัฒน์ สุขแจ่ม, 2547, น. 52-65) ได้ให้ความหมายทุนทางสังคมไว้ว่า ทุนทางสังคม หมายถึง การที่คนมารวมกัน เอาความดีมารวมกัน และเอาความรู้มารวมกัน ซึ่งทุนทางสังคมนี้จะเป็นพลังทางสังคมในการแก้ปัญหาของสังคมได้

อมรา พงศาพิชญ์ (อ้างถึงใน วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์, 2548, น. 40) ได้ให้ความหมายทุนทางสังคมไว้ว่าทุนทางสังคม คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวราบและแนวดิ่ง ระหว่างบุคคล สถาบัน และ/หรือองค์กรต่าง ๆ ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ทั้งนี้ ค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือซึ่งมีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงทุนทางสังคมโดยเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่มีค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณ ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งการมีเครือข่ายการตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน และได้กล่าวถึงการนำแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมไปขยายใช้กับงานพัฒนาในปัจจุบัน

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างถึงใน วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์, 2548, น. 40) กล่าวถึง ทุนทางสังคมไว้ว่า ทุนทางสังคม คือ วิธีคิด และระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความเป็นชุมชน เช่น การจัดการ ทรัพยากร การจัดระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยวิธีคิดเชิงซ้อนและเกี่ยวข้องกับเรื่องระบบความรู้/ภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยกฎเกณฑ์มากำกับการใช้ความรู้นั้น ซึ่งอาจเป็นในรูปของจารีต กฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ทางสังคม พร้อมกันนั้นก็ต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ เช่น การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ การจัดการทุน เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า ความหมายและลักษณะของทุนทางสังคมเป็นได้ทั้งนามธรรมและรูปธรรม กล่าวคือ อาจเป็นได้ทั้งความเข้มแข็งของชุมชน ความสามัคคี พลังปัญญาหรือความรู้ การรวมพลังมีองค์กร มีระบบ มีศิลปวัฒนธรรม มีจุดรวมใจ มีศีลธรรม ความไว้วางใจ หรือแม้แต่

เป็นกลุ่ม เครือข่าย กองทุน วัตถุต่าง ๆ การปฏิบัติต่อกัน บุคลากร ซึ่งทุนที่กล่าวมาทั้งหมดนี้รวมกันแล้วเรียกว่า ทุนทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นมรดกตกทอดที่สืบต่อมาของสังคมไทย

รูปแบบทุนทางสังคมของสังคมไทย

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม (2547, น. 60) ได้ให้ความหมายทุนทางสังคมว่าเป็นสิ่งที่สังคมไทยมีอยู่ และก็ไม่ได้หายไปจากสังคมไทยเลยเสียทีเดียว ดังที่ ประเวศ วะสี ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมและรูปแบบทุนทางสังคมของสังคมไทยไว้ว่าแท้ที่จริงสังคมไทยมีทุนทางสังคมอยู่มากมาย วัดนั้นถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สังคมไทยมีอยู่กว่า 30,000 แห่ง แต่ถ้าคนไทยมีมุมมองที่แคบซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิกฤติการณ์ทางปัญญา เห็นทุนแต่ที่เป็นเงินเท่านั้น คิดว่าทุนคือเงิน ถ้าเราไม่มีเงินเราทำอะไรไม่ได้ ซึ่งในความเป็นจริง เรายังมีทุนในรูปอื่น ๆ อีกมากมาย และวัดก็เป็นทุนทางสังคมที่ใหญ่มหึมาที่เรามีอยู่และสมควรจะได้รับประโยชน์จากวัดอย่างน้อยก็ถึง 7 ประการด้วยกัน คือ

ประการที่ 1 ทุนทางปัญญา ซึ่งเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากมหาบุรุษ คือ พระพุทธเจ้าที่ได้สร้างไว้ให้เราได้รับทราบว่าชีวิตคืออะไร โลกเป็นอย่างไรและมนุษย์ควรทำอย่างไร นั่นเป็นสุดยอดปัญญาที่สร้างขึ้นโดยมหาบุรุษซึ่งใหญ่กว่านักเศรษฐศาสตร์สำนักนั้นสำนักนี้ที่ได้รางวัลโนเบลต่าง ๆ มากมาย

ประการที่ 2 ทุนทางศรัทธา ศรัทธาเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ยากมาก ดังจะเห็นได้ว่าขณะนี้คนไทยไม่มีใครเชื่อใคร นักการเมืองไม่มีใครเชื่อ ข้าราชการไม่มีใครเชื่อ ไม่มีใครมีศรัทธาในใครทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ศรัทธาจึงเป็นเรื่องที่สร้างได้ยาก แต่เมื่อเกิดขึ้นมันจะเป็นทุน เราควรจัดกิจกรรมต่าง ๆ ในวัดให้มีความหลากหลาย ถ้าเป็นไปได้จัดให้มีกลุ่มพบปะกันทุกวัน อาจจะคุยกันเรื่องธรรมะ เรื่องผู้สูงอายุ เรื่องบทบาทสตรี เรื่องสิ่งแวดล้อม เรื่องวัฒนธรรม เรื่องสุขภาพ หรืออาจคุยกันเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงที่ยิ่งใหญ่ คนไทยนั้นยังมีศรัทธาในวัด ในพระพุทธศาสนาอยู่ ถึงมันจะเสื่อมไป ก็ฟื้นได้ไม่ยาก เพราะยังมีต้นทุนเดิมที่ใหญ่มาก

ประการที่ 3 ทุนทางวัตถุ วัดนั้นมีบริเวณ มีพื้นที่ มีอาคาร สถานที่ต่าง ๆ มากมายซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถนำมาทำให้เกิดเป็นประโยชน์ได้มาก

ประการที่ 4 ทุนทางบุคลากร ถ้านับเฉพาะพระภิกษุและสามเณร ยังไม่นับพุทธศาสนิกชนที่เป็นฆราวาส ทั้งหมดมีกว่า 300,000 รูป ซึ่งเป็นทุนทางบุคลากรที่ยิ่งใหญ่และมีคุณภาพ ถ้าไปมองคุณภาพว่าได้ดอกเตอร์ ได้ใบปริญญามาหรือเปล่า ก็จะมองไปอีกด้านหนึ่งแต่อย่างน้อยบุคลากรที่เป็นพระภิกษุ เป็นสามเณรนี้คงไม่โกงเท่าพวกดอกเตอร์ นักธุรกิจ

ข้าราชการต่าง ๆ คงจะมีการโกงบ้าง แต่การโกงแบบชาวบ้านก็ยังถือว่าน้อยกว่าพวกดอกเตอร์ซึ่งโกงกันทีเป็นหมื่นเป็นแสนล้าน จะเห็นว่าถ้าขาดความซื่อสัตย์สุจริตแล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องเงินทองที่เดินทางด้วยความเร็วของแสง มันอันตรายมาก ทีนี้มาดูบุคลากรทางพระภิกษุสามเณร ท่านมีศีล มีคุณธรรม การทำไม่ดีคงน้อยกว่าอยู่มาก เพราะฉะนั้น ท่านยังคงเป็นบุคลากรที่มีคุณภาพในความซื่อสัตย์สุจริต

ประการที่ 5 ทุนทางการเงิน วัดเป็นที่เคลื่อนย้ายเงินทองให้เป็นประโยชน์กับสังคม พระธรรมปิฎก ใช้คำว่าเป็นการไกล่เกลี่ยในสังคม สังคมซึ่งมีคนรวยคนจนอยู่ ให้วัดเป็นผู้ช่วยเกลี่ยช่วยหมุนเวียนทรัพยากรให้เป็นประโยชน์ต่อคนที่มีน้อยมาแต่ไหนแต่ไรแล้วก็พอมีบ้างที่พระเรี่ยไรจากชาวบ้านเพื่อไปช่วยคนที่มีมากอย่างที่เราเห็นอยู่ แต่จริง ๆ แล้วในอุดมคติที่เรายึดปฏิบัติกันมานั้น วัดเป็นที่เกลี่ยทรัพยากร เพราะคนคิดถึงคุณของพระพุทธเจ้า คิดถึงความดีของพระสงฆ์ คิดถึงการได้บุญ

ประการที่ 6 ทุนทางจิตวิญญาณ จิตวิญญาณเป็นสิ่งที่มนุษย์ขาดไม่ได้ เป็นมิติหนึ่งของมนุษย์ซึ่งต่างจากสัตว์ สัตว์มีจิต แต่มนุษย์เลยไปอีกคือมีจิตวิญญาณ ซึ่งหมายถึงคุณค่าหมายถึง ความดีต่าง ๆ และเห็นได้ชัดเจนว่ามนุษย์นั้นขาดมิติทางจิตวิญญาณไม่ได้ ถ้าขาดไปความเป็นมนุษย์ก็จะไม่สมบูรณ์ ทำให้ต้องไปแสวงหาสิ่งข้างนอกมาเพิ่มเติม หาความฟุ่มเฟือยฟุ้งเฟ้อต่าง ๆ มาเติม กลายเป็นโรคชนิดหนึ่ง คือ โรคที่ขาดความสมบูรณ์ในตัวเอง เพราะฉะนั้นวัดจึงมีมิติทางจิตวิญญาณซึ่งจะหาได้จากสัญลักษณ์ จากคำสอน และจากการปฏิบัติต่าง ๆ

ประการที่ 7 ทุนทางวัฒนธรรม วัฒนธรรมเป็นเรื่องที่สำคัญ เพราะวัฒนธรรมคือวิถีชีวิตของกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นทั้งหมดของการดำรงชีวิตร่วมกัน มีความเชื่อมั่นต่อกัน มีคุณค่าร่วมกัน มีการปฏิบัติร่วมกัน กล่าวคือ ทั้งหมดต้องเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการ ตรงนี้คือวัฒนธรรม วัดนั้นแต่โบราณมา เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงเรื่องทั้งหมดในวิถีชีวิตทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม สิ่งแวดล้อม สุขภาพ และการเรียนรู้ทั้งหมด นั่นคือบทบาทของวัดที่มีมาและถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่ยิ่งใหญ่ของสังคมไทย

รูปแบบทุนทางสังคมที่ ประเวศ วะสีกล่าวถึงจึงเป็นรูปแบบที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของคุณค่า ความเชื่อ ความศรัทธาในแต่ละบุคคล หรือแม้แต่สิ่งที่เกิดขึ้นมากมายในสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็นอาคาร สถานที่ต่าง ๆ ที่สามารถเชื่อมโยงให้มนุษย์มีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน อันจะนำมาซึ่งการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น

กลไกการเกิดทุนทางสังคม

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม (2547, น. 60) ได้สรุปว่า กลไกการเกิดทุนทางสังคมนั้นเป็นกลไกเชิงวัฒนธรรม โดยมีองค์ประกอบที่เป็นกระบวนการดังต่อไปนี้

1. การเกิดขึ้นของเครือข่ายที่มีบรรทัดฐานที่แข็งแรงในสัญญาประชาคมที่ใช้เป็นหลัก ในการช่วยเหลือกัน แล้วก็เกิดสภาพของ Favor Bank (คลังแห่งไมตรีจิต) ตัวอย่างเช่น ในสังคมเกษตรกรรม ก็เกิดสภาพหรือลักษณะของ Favor Bank อันเป็นลักษณะหนึ่งที่มีมานานในสังคมเกษตรกรรมทุกแห่งในโลก นั่นก็คือการช่วยเหลือกันในลักษณะประเพณีการ “ลงแขก” เป็นต้น ซึ่งความไว้วางใจกัน (Trust) จะเป็นสิ่งที่อำนวยให้กลไกนี้ดำเนินไปโดยสะดวก และกลายเป็นส่วนหนึ่งของรูปแบบการดำรงชีวิตในสังคม (Social Life)

2. เครือข่ายของสัญญาประชาคมที่เกิดขึ้น จะนำไปสู่ความร่วมมือ การสื่อสาร และการกระจายข้อมูลข่าวสารสู่ผู้อื่น ที่เน้นความไว้วางใจกัน ซึ่งจะมีกลไกต่าง ๆ ในสังคมที่สลับซับซ้อนในการพิสูจน์ความไว้ใจดังกล่าว จึงเป็นการง่ายที่จะเกิดความร่วมมือกันด้วยกระบวนการที่เคยเกิดมาแล้ว (Repeat Play) และจะถูกฝังหรือผนวกเป็นส่วนหนึ่งของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Social Interactions)

3. สุดท้ายแล้ว รูปแบบความร่วมมือต่าง ๆ จะเปรียบเสมือนรูปแบบทางวัฒนธรรมสำเร็จรูป (Cultural Template) ที่ผ่านมาการเรียนรู้ถูกผิด ที่แพร่กระจายให้พลเมืองสำหรับความร่วมมือ ในอนาคตในลักษณะเครือข่าย ซึ่งก็คือกลายมาเป็นรูปแบบทางประเพณี (Tradition) กลไกการเกิดทุนทางสังคม จึงมีพื้นฐานมาจากภายในจิตใจของมนุษย์ (คลังแห่งไมตรีจิต) อันจะนำไปสู่การปฏิบัติ ความร่วมมือ การสื่อสาร ที่อยู่บนความไว้วางใจซึ่งกันและกัน

กระบวนการทุนทางสังคม

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม (2547, น. 60) ได้กล่าวว่ากระบวนการทุนทางสังคมนั้น มีองค์ประกอบอยู่ 3 ส่วนใหญ่ ๆ คือ

1. ส่วนที่เป็นระบบคิด จะเป็นส่วนที่มีความเป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าวจะมีทั้งส่วนที่มีมาแต่ดั้งเดิม อันได้แก่ ความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญาที่ปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต นอกจากนั้นระบบคิดอีกส่วนหนึ่งอาจจะมาจากสิ่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งก็รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระหลักที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าว ได้แก่

ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทร ต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน และมีความสามัคคีกัน ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

2. ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคิด นั่นหมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนมีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิด ดังกล่าวก็จะส่งผลให้สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทร และมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกัน และกัน เป็นต้น

3. ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิกมีระบบคิดและวิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าวอาจจะอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือเป็นทุน ในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปของกองทุนชุมชน) ทุนมนุษย์ (แรงงานที่มีการลงแขกเอาแรงช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็นป่าของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (มีความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน) โดยที่ทรัพยากรหรือทุนต่าง ๆ เหล่านี้เป็นของชุมชน หรือเป็นของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึง และใช้ประโยชน์ได้

ส่วนการศึกษากระบวนการทุนทางสังคมนั้น ต้องแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) ส่วนที่เป็นกระบวนการ ซึ่งประกอบ 3 ส่วนดังกล่าวแล้วข้างต้น และ 2) ส่วนที่เป็นสภาพแวดล้อมของกระบวนการ อันได้แก่ ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรม (เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก บุคลากร หรือนักวิชาการจากภายนอก) และนามธรรม (ความช่วยเหลือทางวิชาการจากภายนอก ข้อมูลข่าวสาร ความรู้ต่าง ๆ จากภายนอก) รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อระบบคิด และวิธีปฏิบัติภายในกลุ่ม องค์กร สถาบัน และชุมชน ดังแผนภูมิที่ 2.1

แผนภูมิที่ 2.1

กรอบความคิดกระบวนการทุนทางสังคม

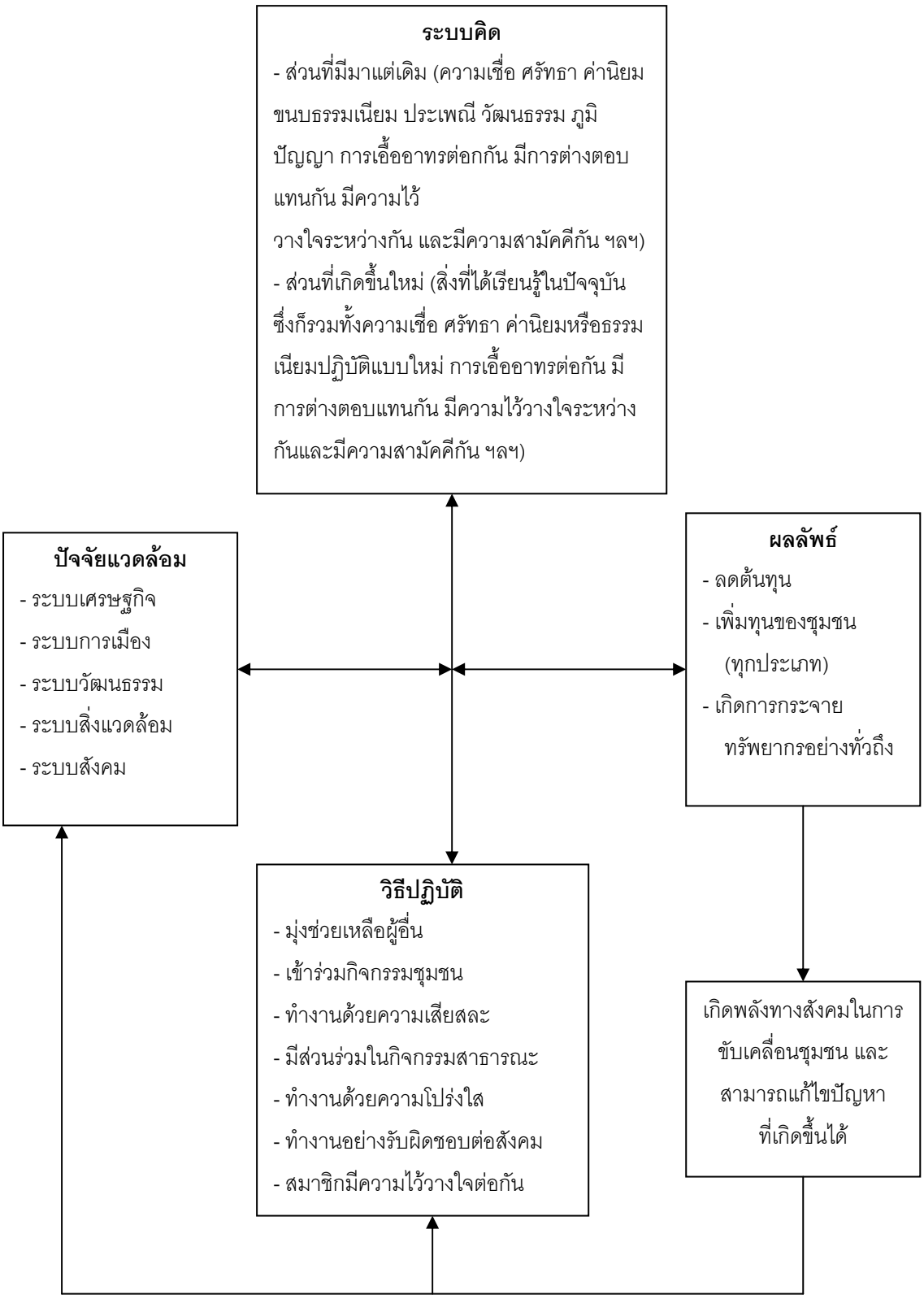

2. แนวคิดเกี่ยวกับวิสาหกิจชุมชน

ความหมาย ประเภทของวิสาหกิจชุมชน

พงศ์ธร จันทรัศมี (2546, น. 18-26) จากการศึกษาและทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องผู้ศึกษาพบว่ามีคำอยู่สามคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันอยู่ ได้แก่คำว่า “เศรษฐกิจชุมชน” “ธุรกิจชุมชน” และ “วิสาหกิจชุมชน” ซึ่งผู้ศึกษาเห็นว่าการทำความเข้าใจในความหมายของคำเหล่านี้น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาครั้งนี้ จึงได้นำความหมายมาอธิบายพอสังเขป ดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2535 (2538, น. 1106) ได้ให้ความหมายเศรษฐกิจ หมายถึง งานอันเกี่ยวกับการผลิต การจำหน่ายจ่ายแจก และการบริโภคใช้สอยสิ่งต่าง ๆ ของชุมชน

วันทนีย์ ภูมิภทัทราคม และคณะ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ให้ความหมายของระบบเศรษฐกิจ กลุ่มชน ที่รวมกันเป็นสถาบันทางเศรษฐกิจ (Economic Institution) ที่มีแนวปฏิบัติคล้าย ๆ กันมา ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ (Economic Activitys) เพื่อบำบัดความต้องการของผู้บริโภค มีแนวปฏิบัติคล้าย ๆ กัน เป็นกฎเกณฑ์และนโยบายที่หน่วยเศรษฐกิจในสังคมนั้นใช้เป็นแบบแผนให้สถาบันทางเศรษฐกิจถือเป็นแนวทางในการดำเนินงานกิจกรรมและแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจของตนที่เกิดขึ้น โดยปัญหาพื้นฐานทางเศรษฐกิจประกอบด้วย การผลิตสินค้าหรือบริการอะไร ผลิตอย่างไร ผลิตเพื่อใคร โดยหน่วยเศรษฐกิจ สามารถแบ่งออกเป็น 3 หน่วย คือ หน่วยครัวเรือน (Household) หน่วยธุรกิจ (Firm) และหน่วยรัฐบาล (Government) โดยหน่วยเศรษฐกิจเหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดที่ก่อให้เกิดกิจกรรมเศรษฐกิจต่าง ๆ ขึ้นมา

กรมการปกครอง ให้ความหมายของ เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองไว้ 2 แนวทาง คือ

ความหมายในเชิงวิชาการ หมายถึง การผลิต การแปรรูป การค้า และการบริการที่ผู้อยู่ในกระบวนการมุ่งหวังผลกำไรในรูปตัวเงิน แต่ขณะเดียวกันก็ตระหนักถึงความพึงพอใจที่แม้ว่าจะได้เงินเล็กน้อย แต่ตนเอง ครอบครัว และชุมชนอยู่อย่างรู้รักสามัคคี

ความหมายในเชิงปฏิบัติ หมายถึง การผลิต การแปรรูป การบริโภค การค้า และการบริหารที่เป็นการตัดสินใจดำเนินการของชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน

จากความหมายที่ยกมาข้างต้นพอสรุปได้ว่าเศรษฐกิจเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวกับการผลิต การจำหน่ายแจกจ่าย การบริโภค เพื่อตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนโดยเฉพาะวิสาหกิจชุมชนนั้น จะเน้นการดำเนินกิจกรรมเศรษฐกิจด้วยกระบวนการชุมชนเป็นพื้นฐาน

สมยศ นาวีการ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ให้ความหมายของธุรกิจไว้ว่าเป็นกิจกรรมด้านเศรษฐกิจ และการพาณิชย์ที่มีเป้าหมายทางด้านกำไรในการจัดหาสินค้าและบริการ เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค ธุรกิจเป็นกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจของประเทศที่พยายามยกมาตรฐานของสังคมให้ดีขึ้น โดยกำไรเป็นกลไกที่จูงใจกิจกรรมเหล่านี้ โดยนักบัญชีและนักธุรกิจจะให้ความหมายของกำไรว่าเป็นผลต่างระหว่างรายได้ (รายรับของธุรกิจ) และรายจ่าย (ค่าใช้จ่ายของธุรกิจ) ที่เกิดจากการผลิตและการขายสินค้า

รัตนา อัตภูมิสุวรรณ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) สรุปความหมายของธุรกิจ ว่าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ประกอบไปด้วยการผลิต การบริโภค การกระจายรายได้ การแลกเปลี่ยน เพื่อกระบวนการผลิต การจำหน่าย และการบริหารให้ตรงตามความต้องการของผู้บริโภค โดยมีจุดมุ่งหมายที่แสวงหากำไรจากกิจกรรมนั้น ถ้าบุคคลใดผลิตสินค้าและบริการขึ้นมาเพื่อใช้ในการอุปโภค บริโภค (Consumption) ของตนเอง ก็ไม่ถือว่าบุคคลนั้นได้ดำเนินการทางธุรกิจ และบุคคลนั้นมิใช่นักธุรกิจ (Businessman) ตามความหมายที่เข้าใจกัน

คณะอนุกรรมการวางแผนพัฒนาชนบท ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและกระจาย ความเจริญไปสู่ภูมิภาค ให้ความหมายของธุรกิจชุมชนไว้ว่า องค์กรธุรกิจชุมชน หมายถึง ชมรมหรือสหกรณ์ หรือใช้ชื่ออื่นใดโดยมีการจดทะเบียนหรือไม่ก็ตาม เป็นองค์กรที่เกิดจากการรวมตัวด้วยความสมัครใจของประชาชนจำนวนหนึ่ง เพื่อทำธุรกิจชุมชน มีวัตถุประสงค์และอุดมคติร่วมกัน และดำเนินการโดยชุมชน กล่าวคือ สมาชิกมีส่วนร่วมในการลงทุน การบริหารจัดการและร่วมรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานของธุรกิจชุมชน มีการเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่องในกระบวนการทำงานเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ขององค์กรทางด้านเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม มีผู้นำตามธรรมชาติทั้งหญิงและชายเกิดขึ้น โดยผ่านกระบวนการทำงานร่วมกันดังกล่าว

ขวัญสรวง อติโพธิ์ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ให้ความหมายของธุรกิจชุมชนว่าหมายถึง การรวมตัวกันของคนในชุมชนเป็นกลุ่มเกษตร สหกรณ์ หรือธุรกิจขนาดเล็กในชนบท เพื่อดำเนินการทางธุรกิจที่มุ่งพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน ทั้งนี้จะต้องมุ่งส่งเสริมให้เกษตรกรสามารถปรับฐานคิดและวิธีคิด มุ่งเน้นการรวมกลุ่มเพื่อร่วมกันจัดการอย่างครบวงจรทั้งการผลิต การแปรรูป และการตลาด

มูลนิธิชุมชนอีสาน ให้ความหมายธุรกิจชุมชนว่า หมายถึง

1. การผลิต การแปรรูปทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์มากที่สุดโดยไม่ทำลายสภาวะแวดล้อม

2. การซื้อขาย แลกเปลี่ยนบริการ โดยกลุ่มชาวบ้าน ทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้นและได้รับค่าตอบแทนที่เป็นธรรม

3. การทำธุรกิจโดยกลุ่มชาวบ้านเป็นเจ้าของและได้รับผลประโยชน์ร่วมกัน

เสรี พงศ์พิศ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ได้ชี้ให้เห็นว่ากลุ่มสัจจะออมทรัพย์ต่าง ๆ เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจเชิงธุรกิจที่สมาชิกชุมชนเป็นเจ้าของ โดยชุมชนและเพื่อชุมชนอย่างแท้จริง จึงเรียกได้ว่าเป็นธุรกิจชุมชนอย่างสมบูรณ์ โดยเป็นธุรกิจด้านการเงินที่สามารถใช้เป็นกระดานดกไปสู่ธุรกิจชุมชนด้านการผลิต และด้านการค้า หากหน่วยเศรษฐกิจใดหรือเครือข่ายธุรกิจใดสามารถที่จะสร้าง “สามขาหยั่ง” นี้ ขึ้นมาได้ ก็ย่อมทำให้เครือข่ายธุรกิจนั้นมีความมั่นคงแข็งแรงเติบโตได้อย่างยั่งยืน

จากความหมายข้างต้น สามารถสรุปความหมายของธุรกิจได้ว่า ธุรกิจเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ประกอบไปด้วย การผลิต การจัดจำหน่าย และการบริการ เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค โดยมีเป้าหมายคือ กำไรนั่นเอง ส่วนความหมายของธุรกิจชุมชนนั้น คือ การทำธุรกิจที่ดำเนินการโดยชุมชนเป็นผู้ประกอบการธุรกิจ มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ร่วมแก้ไขปัญหาร่วมกัน โดยผลประโยชน์ที่ได้จะตกแก่คนในชุมชน

ส่วนคำว่าวิสาหกิจชุมชนในร่างพระราชบัญญัติ ส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน ได้ให้คำนิยามไว้ดังนี้ วิสาหกิจชุมชน หมายความว่า ชุมชนที่ร่วมกันผูกนิติสัมพันธ์ในการประกอบการทางด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม การบริการ และกิจการอื่นใด โดยอาศัยวัตถุดิบ ปัจจัยการผลิต และการประดิษฐ์คิดค้น จากทรัพยากรและภูมิปัญญาของชุมชน เพื่อประโยชน์แห่งความสำเร็จในการพึ่งตนเอง พึ่งพาอาศัยกันและกัน และในการสร้างสรรค์เรียนรู้ร่วมกัน เพื่อความอยู่ดีกินดีอย่างพอเพียง โดยมุ่งประโยชน์ทางสังคมแก่ชุมชนมากกว่าการแสวงหากำไรสูงสุด

จากความหมายของทั้งสามคำที่กล่าวมาในข้างต้นนั้น อาจกล่าวได้ว่า วิสาหกิจชุมชน เป็นความหมายที่ครอบคลุมกิจกรรมที่ว่าด้วยการผลิต การบริโภค การจำแนกแจกจ่าย ในขณะที่ธุรกิจชุมชนนั้น เป็นเพียงหน่วยหนึ่งในเศรษฐกิจ (หากพิจารณาจากหน่วยในเศรษฐกิจ) หรืออาจกล่าวได้ว่าธุรกิจเป็นกิจกรรมหนึ่งในเศรษฐกิจ และธุรกิจเป็นการผลิตหรือให้บริการที่หวังในผลกำไรจากการทำกิจกรรมนั้น ๆ ในขณะที่วิสาหกิจชุมชนนั้น เป็นการเน้นในเรื่องการผลิตและการบริการที่เน้นทรัพยากร และภูมิปัญญาท้องถิ่น ด้วยกระบวนการกลุ่มคนในชุมชน ซึ่งลักษณะใกล้เคียงกับเศรษฐกิจชุมชน แต่เศรษฐกิจชุมชนนั้นได้รวมไปถึงการผลิต การออมทรัพย์ การบริโภคที่เป็นปัจเจกด้วย รวมถึงแนวคิดการทำงานของการปกครอง การจัดสรรผลประโยชน์ในชุมชนนั้นด้วย ส่วนการเป็นผู้ประกอบการผลิตเพื่อจำหน่ายนั้น ซึ่งก็คล้ายกับธุรกิจชุมชน

แต่ความแตกต่างกันคือ วิสาหกิจชุมชนได้เน้นไปที่การสร้างสรรค์จากทุนในชุมชน และการมุ่งประโยชน์ให้แก่ชุมชนมากกว่าการหวังผลกำไรที่เป็นตัวเงิน นอกจากนี้วิสาหกิจชุมชนนั้นจะมีความหมายในเชิงตัวองค์กรที่ได้รับการรับรองตามกฎหมาย

กิจกรรมในการดำเนินงานธุรกิจ

พงศ์ธร จันทรัศมี (2546, น. 18-26) ได้ให้ความหมาย กิจกรรมธุรกิจ หรือเรียกว่า หน้าที่ในการดำเนินงานธุรกิจ ประกอบไปด้วย

1. ด้านการเงิน หรือหน้าที่ทางการบัญชีและการเงิน (Accounting and finance Function) ในการประกอบธุรกิจเงินทุนเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อใช้ในกิจกรรมการผลิต หรือกิจกรรมอื่น ๆ ซึ่งหน้าที่ทางการเงินนี้ประกอบไปด้วยการจัดหาเงินทุน การลงทุน การจัดซื้อวัตถุดิบ ค่าใช้จ่ายในการประกอบการต่าง ๆ ทั้งนี้หากกิจการธุรกิจขาดเงินทุนแล้ว จะทำให้ขาดสภาพคล่องต่อการบริหารงาน ซึ่งอาจทำให้การบริหารงานขาดประสิทธิภาพ โดยหน้าที่ด้านการเงินนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อให้ธุรกิจมีเงินทุนหมุนเวียนที่พอเหมาะให้เกิดประโยชน์แก่กิจกรรมมากที่สุด

2. หน้าที่ด้านการผลิต คือ กิจกรรมที่ทำให้เกิดสินค้าและบริการ ซึ่งประกอบไปด้วยการออกแบบสินค้า การตัดสินใจ เรื่องทำเลที่ตั้งโรงงาน การจัดซื้อวัตถุดิบ การดำเนินการผลิตและการเก็บรักษา กิจการต่าง ๆ ในโรงงาน โดยวัตถุประสงค์ที่สำคัญของการผลิต คือ ทุนการผลิตที่ต่ำและสินค้าที่มีคุณภาพ

3. หน้าที่ด้านการตลาด คือ กิจกรรมต่าง ๆ ที่จะทำให้สินค้า หรือบริการที่ผลิตเสร็จไปถึงมือผู้บริโภค ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของหน้าที่ด้านการตลาดว่าเป็นการประกอบกิจการสินค้าหรือบริการที่ผลิตแล้วไม่มีการซื้อขายแลกเปลี่ยน เราไม่ถือว่าเป็นธุรกิจ ดังนั้นกิจกรรมใด ๆ ก็ตามถ้ามีส่วนช่วยให้สินค้าและบริการนั้นเปลี่ยนมือซื้อขายหรือแลกเปลี่ยน ถือว่าเป็นกิจกรรมด้านการตลาดทั้งสิ้น ซึ่งสมยศ นาวีการ ได้แบ่งส่วนประกอบของการตลาดประกอบขึ้นด้วย สินค้า การส่งเสริมการขาย ราคา และช่องทางการจำหน่าย โดยหน้าที่ด้านการตลาดนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้ที่ใช้สินค้าหรือบริการได้รับสินค้าหรือบริการไป โดยได้รับความพอใจมากที่สุด

4. หน้าที่ด้านการบริหารจัดการ คือ กิจกรรมที่มีวัตถุประสงค์เพื่อให้หน้าที่ทั้งสามด้านที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น สามารถดำเนินการไปได้ด้วยดี เช่น การบริหารบุคลากร การบริการการจัดการสำนักงาน การวิจัยและพัฒนาสินค้า เป็นต้น โดยการจัดการนี้ ลูเธอร์ และ เออร์วิค ได้เสนอหลักการบริหารจัดการที่เรียกว่า POSDCoRB ซึ่งประกอบไปด้วย

P–Planning การวางแผน หมายถึง การคิดการกำหนดล่วงหน้าว่าจะทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร อย่างไร ใครทำ และทำเพื่ออะไร (What Where When How Who and Why)

O–Organizing การจัดองค์กรหรือการจัดหน่วยงาน เป็นการรวบรวมกิจกรรมที่หน่วยงานจะต้องทำแล้วนำกิจกรรมเหล่านั้นมาจัดเป็นหมวดหมู่ ว่ากิจกรรมใดมีลักษณะงานเหมือนกันหรือไปด้วยกันได้ ก็รวมอยู่ในกลุ่มเดียวกัน ที่แตกต่างกันก็แยกไว้คนละกลุ่ม โดยการจัดองค์การนี้ต้องกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละส่วนงานไว้ด้วย การจัดองค์กรเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะถ้าจัดองค์กรดีจะช่วยให้เกิดความราบรื่นในองค์กร ในการจัดองค์กรอาจแสดงในรูปของแผนภูมิองค์กร เพื่อให้เกิดการสื่อสารความเข้าใจในองค์กรเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบ สายการบังคับบัญชา และการติดต่อสื่อสาร

S–Staffing การจัดคนเข้าทำงาน เป็นการหาบุคคลให้เหมาะสมกับกิจกรรมที่หน่วยงานจะต้องกระทำ รวมทั้งการคัดเลือก การฝึกอบรม การพัฒนาเพื่อให้ได้บุคคลที่เหมาะสม รวมถึงการจัดสวัสดิการด้วย

D–Directing การสั่งการ เป็นการออกคำสั่งและควบคุมให้ผู้ใต้บังคับบัญชาทำงานให้บรรลุไปตามวัตถุประสงค์

Co–Coordinating การประสานงาน เป็นการปฏิบัติเพื่อให้งานต่าง ๆ ดำเนินไปอย่างสอดคล้องและสนับสนุนซึ่งกันและกัน ถ้ามีการติดขัดหรือขัดแย้งระหว่างงานต่าง ๆ ก็ต้องมีการแก้ไข

R–Reporting การรายงาน การตรวจสอบ จดบันทึก รวมรวมหลักฐาน การทำงานขององค์กรเพื่อทำการศึกษาและแก้ไขปัญหา โดยการรายงานผลการปฏิบัติงานมีความรุดหน้าหรือไม่เพียงใด มีอุปสรรคข้อขัดข้องอะไรบ้าง ผลการปฏิบัติงานสอดคล้องและบรรลุเป้าหมายขององค์กรมากน้อย เพียงใด ทั้งนี้เพื่อที่จะได้เป็นการประเมินผลงานขององค์กร และการปฏิบัติงานร่วมกับผู้อื่นด้วย

B–Budgeting งบประมาณ การทำงบประมาณเป็นการวางแผนการหามาและใช้จ่ายเงิน การทำบัญชี การควบคุมการใช้จ่าย โดยการจัดทำงบประมาณขององค์กรธุรกิจนั้นแบ่งได้ดังนี้ งบประมาณการขาย (Sale Budget) งบประมาณในการผลิต (Production Budget) งบประมาณค่าใช้จ่ายและการโฆษณา (sale expense and Advertising Budget) งบประมาณเงินสด (Cash Budget) งบประมาณค่าใช้จ่ายอื่น ๆ (Other Department Budget) งบประมาณคาดการของงบการเงิน (Estimate Control)

จากลักษณะกิจกรรมธุรกิจที่กล่าวมานี้แล้วนั้น สามารถสรุปได้ว่า กิจกรรมธุรกิจประกอบไปด้วยกิจกรรมด้านการเงิน ด้านการผลิต ด้านการตลาด และด้านการจัดการ โดยทั้งนี้กิจกรรมเหล่านี้จะเป็นธุรกิจชุมชนก็ต่อเมื่อธุรกิจชุมชนอย่างสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อ เป็นกิจกรรมที่สมาชิกชุมชนเป็นเจ้าของโดยชุมชนและเพื่อชุมชนอย่างแท้จริง

ประเภทวิสาหกิจชุมชน

เสรี พงศ์พิศ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ได้แบ่งรูปแบบของวิสาหกิจชุมชนที่มีอยู่ขณะนี้ แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบใหญ่ ๆ คือ

1. กลุ่มที่ไม่เป็นทางการ คือ ไม่จดทะเบียน ไม่อยู่ในกรอบของกฎหมายใดกฎหมายหนึ่ง โดยเฉพาะ แต่เป็นการดำเนินงานที่ไม่ผิดศีลธรรม ไม่ขัดต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและสังคม

2. กลุ่มที่ดำเนินงานภายใต้กรอบของกฎหมายใดกฎหมายหนึ่ง

การสัมมนายุทธศาสตร์การพัฒนาวิสาหกิจชุมชน ได้แบ่งประเภทการลงทุนเพื่อทำธุรกิจได้ 2 ประเภท คือ

1. การลงทุนโดยนายทุนเอกชนภายนอก ในลักษณะการสร้างงานในชุมชน กล่าวคือ มีการจ้างคนในชุมชนเป็นแรงงานผลิต การลงทุนในลักษณะนี้ โดยทั่วไปคนในชุมชนจะไม่มีบทบาทหรือส่วนร่วมอะไรในการบริหารกิจการ

2. ชุมชนร่วมกันลงทุนและเป็นเจ้าของกิจการโดยมีหน่วยงานภาครัฐหรือหน่วยงานพัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชนให้การสนับสนุน

คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน ได้แบ่งประเภทของวิสาหกิจชุมชนในภาคอีสานไว้ 3 ประการ ได้แก่

1. วิสาหกิจชุมชนที่เกิดจากการรวมกลุ่มอาชีพ วิสาหกิจชุมชนในลักษณะนี้เป็นการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายของผู้ที่มีอาชีพเดียวกันมาร่วมกันแก้ไขปัญหาในการประกอบอาชีพของตน โดยการสร้างทางเลือก การตลาด และจัดกลไกบริหารจัดการของกลุ่มขึ้นมาใหม่

2. วิสาหกิจชุมชนที่เกิดขึ้นเพื่อรักษาผลประโยชน์ของชุมชน วิสาหกิจชุมชนประเภทนี้มิได้พัฒนามาจากฐานอาชีพของชุมชนแต่พัฒนามาจากความพยายามในการรักษาผลประโยชน์ของชุมชน

3. วิสาหกิจชุมชนที่เกิดจากการสนับสนุนของภาคเอกชน วิสากิจชุมชนประเภทนี้เป็นวิสาหกิจชุมชนที่เกิดจากการเชื่อมต่อศักยภาพที่มีอยู่ขององค์กรภายนอกกับการประสานความร่วมมือกับกลุ่มทางบ้าน โดยลักษณะงานจะเป็นการสร้างอาชีพ สร้างรายได้ให้กับชุมชน

จากประเภทของวิสาหกิจชุมชนที่กล่าวไว้ในข้างต้น สามารถแบ่งประเภทได้ดังนี้ ประเภทตามกฎหมาย ประเภทตามการลงทุน และประเภทตามลักษณะการก่อตัว ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาจะใช้ประเภทวิสาหกิจชุมชนทั้งตามกฎหมายและลักษณะการเกิด เพื่อนำไปอธิบายประเภทวิสาหกิจชุมชนขององค์กรเครือข่าย

ปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชน

สุธีร์ เอกะหิตานนท์ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน ได้สรุปปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินวิสาหกิจชุมชนไว้ดังนี้

1. ความชัดเจนทางด้านแนวคิด โดยทั้งนี้เป็นความชัดเจนระหว่างการพัฒนาธุรกิจที่มุ่งผลกำไรกับงานพัฒนาที่ต้องการให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาศักยภาพของคน ซึ่งตรงนี้จะเป็นข้อควรระวังในการทำวิสาหกิจชุมชน

2. การขาดแคลนทุนโดยทั้งนี้ทุนเป็นปัจจัยสำคัญของการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชน และโดยทั่วไปวิสาหกิจชุมชนเป็นการรวมตัวของคนยากจน ซึ่งทำให้มีเงินทุนจำกัดหรือไม่เพียงพอในการขยายกิจการและนำมาซื้อวัตถุดิบ อีกทั้งวิสาหกิจชุมชนเป็นธุรกิจที่มีขนาดเล็กและมีความเสี่ยงสูง รวมถึงขาดหลักทรัพย์ค้ำประกันตามวงเงินที่ธนาคารกำหนดได้ จึงทำให้ไม่สามารถกู้เงินจากธนาคารพาณิชย์ได้ นอกจากนั้นยังมีปัญหาและอุปสรรคในการกู้ยืมเงินด้วยสาเหตุในเรื่องหลักประกัน และวิธีกู้ยืมเงินจากตลาดในระบบที่มีวิธีการ ที่ยุ่งยากและระยะเวลาคืนสั้น จะทำให้วิสาหกิจชุมชนไม่สามารถเติบโตเท่าที่ควรและการประกอบธุรกิจทำให้ขาดเงินสำรองและเงินหมุนเวียนในการขยายกำลังการผลิต

3. การพัฒนาการผลิตที่ยังไม่ได้คุณภาพและมาตรฐาน โดยทั้งนี้ชุมชนมักจะผลิตเพื่อการบริโภค มิใช่การผลิตเพื่อขาย เมื่อปรับเปลี่ยนมาเป็นการผลิตเพื่อการขาย การพัฒนาทักษะการผลิต การควบคุมคุณภาพ การนำเทคโนโลยีมาใช้ในการผลิตและการบรรจุหีบห่อ จึงเป็นปัญหาอีกปัญหาหนึ่งที่ชุมชนต้องเผชิญ และทำให้สินค้าชุมชนต้องค้างสต๊อก และขาดทุนในที่สุดด้านการผลิต (Production) เนื่องจากอุตสาหกรรมขนาดย่อมส่วนใหญ่ยังไม่มีการใช้เครื่องจักรในการผลิต

สินค้าและไม่มีการตรวจสอบ คุณภาพของสินค้า จึงเป็นสาเหตุให้สินค้าอุตสาหกรรมขนาดย่อมประสบปัญหาด้านคุณภาพและมาตรฐาน ของสินค้า

4. ด้านการตลาด (Marketing) เนื่องจากวิสาหกิจชุมชนส่วนใหญ่ไม่มีการพยากรณ์การขายไว้ล่วงหน้า จึงเป็นเหตุให้สินค้าที่ผลิตได้ไม่สมดุลกับปริมาณความต้องการของตลาด การกระจายสินค้ายังจำกัดอยู่ในท้องถิ่นและไม่มีการแนะนำการผลิตที่ทันสมัยมาใช้ อีกทั้งการแข่งขันจากตลาดภายนอกสูง เพราะการคมนาคมขนส่งการติดต่อสื่อสารมีความสะดวกและมีค่าใช้จ่ายต่ำ ทำให้ตลาดในท้องถิ่นมีลักษณะที่แคบลงและขาดตลาดรองรับที่แน่นอน ส่งผลให้มีสินค้าคงเหลือ ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของ ใจมานัส พลอยดี ที่เห็นว่ากลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่มีตลาดที่ไม่แน่นอน การเข้าถึงตลาดกลุ่มวิสาหกิจชุมชนที่เติบโตและอยู่ได้ในทางตรงกันข้าม การมีตลาดที่ไม่แน่นอน การเข้าถึงตลาดกลุ่มวิสาหกิจชุมชนจะประสบความล้มเหลวในที่สุด นอกจากนั้นลักษณะการผลิตสินค้าในชุมชนที่ผลิตขึ้นมาจากสิ่งที่มีในชุมชนแล้วค่อยไปโน้มน้าวผู้บริโภคให้หันมาสนใจสินค้าที่ชุมชนผลิต จึงทำให้การดำเนินงานทางด้านการตลาดค่อนข้างยากกว่าการผลิตของธุรกิจทั่ว ๆ ไปที่จะผลิตสินค้าตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค

5. ด้านการบัญชี (Accounting) กิจการในต่างจังหวัด แม้จะเป็นกิจการขนาดเล็กใช้คนงานและเงินทุนน้อย แต่ระบบงานกลับมีความสลับซับซ้อนมากกว่ากิจการใหญ่ ๆ เนื่องจากในกิจการขนาดใหญ่ มีการแบ่งแยกหน้าที่ได้ดีกว่า นอกจากนี้การประกอบกิจการในต่างจังหวัดยังมีการกระจายเป็นหลาย ๆ ประเภทเพื่อลดความเสี่ยงจากความล้มเหลวในกิจการแต่ละประเภท

6. ปัญหาด้านการบริหารจัดการ ซึ่งดูจากการประกอบธุรกิจขนาดย่อมเป็นหลัก ได้แก่ การขาดทักษะการบริหารงาน ขาดประสบการณ์ด้านการจัดการ การทุจริต การมีเวลาในการบริหารไม่เพียงพอ ในส่วนวิสาหกิจชุมชนนั้นก็จะมีปัญหาเพิ่มในส่วนของการทำงานเป็นทีม การตัดสินใจโดยกลุ่ม ระเบียบวินัยของสมาชิกและกรรมการ

7. ปัญหาด้านแรงงาน คือ การขาดแคลนแรงงานโดยเฉพาะช่วงฤดูการผลิตทางการเกษตรและค่าจ้างต่ำ ทำให้แรงงานบางส่วนออกไปทำงานในธุรกิจอุตสาหกรรมที่มีค่าจ้างสูง อีกทั้งแรงงานยังจะต้องพัฒนาฝีมือและความชำนาญเพื่อให้ทันสมัยต่อความต้องการของตลาด

8. ปัญหาด้านวัตถุดิบ คือ วัตถุดิบมีจำนวนจำกัด ราคาแพง ราคาไม่แน่นอนและคุณภาพไม่ได้มาตรฐาน สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการที่แหล่งวัตถุดิบจากธรรมชาติถูกนำมาใช้จนเหลือน้อยลงและถูกจำหน่ายให้กับนายทุน

9. ด้านนโยบายและสินเชื่อที่ธนาคารพาณิชย์มักเลือกให้กู้กับธุรกิจขนาดใหญ่ ซึ่งมีความน่าเชื่อถือ โครงสร้างของทางราชการที่ไม่เอื้อให้ธุรกิจชุมชนคล่องตัว

3. แนวคิดชุมชนเข้มแข็ง

สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (2542, น. 64) ได้ให้แนวคิดการพัฒนาที่มุ่งเน้นพัฒนาเพียงด้านเดียว เหมือนเช่นการพัฒนาที่ผ่านมาที่เน้นสร้างรายได้ ส่งเสริมเพื่อให้เศรษฐกิจของประเทศเจริญ โดยไม่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาด้านอื่น ๆ มากนัก ส่งผลให้เกิดปัญหาวิฤตเศรษฐกิจ จนทำให้มีการปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การพัฒนาแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในหลาย ๆ ฉบับต่อมา เพื่อให้การพัฒนาเป็นไปอย่างถูกทิศทาง โดยการหันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาคน โดยให้ชุมชนเป็นฐานรากในการพัฒนา ประชาชนเริ่มตื่นตัวให้ความสนใจในการพัฒนาตนเองและท้องถิ่น ไม่รอรับการให้บริการจากส่วนราชการเหมือนก่อน เพราะประชาชนทราบว่าการรอรับบริการการบริหารประเทศแบบสั่งการจากบนลงล่าง (Top down) เป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน ชุมชนมีความอ่อนแอไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ เมื่อผลพัฒนาเป็นดังที่กล่าว กระแสการเรียกร้องให้สร้างความเข้มแข็งของชุมชนในทุกระดับในประเทศไทยได้เริ่มมีมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อประเทศไทยเผชิญปัญหา “เศรษฐกิจฟองสบู่แตก” ทำให้คนไทยเร่งหาคำตอบกันมากขึ้น หลายคนเริ่มถามตัวเอง ถามถึงสังคมของตนเองมากขึ้น จนเริ่มเกิดเป็นความสงสัยร่วมกันว่า สังคมไทยมิได้เกรียงไกรและแข็งแกร่งอย่างที่คิด การสร้างความเจริญการพัฒนาตามกระแสหลัก และการเปิดความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจในระดับโลกที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมที่รวดเร็ว แม้จะได้มาซึ่งคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นอย่างมากมายก็แต่เฉพาะของคนบางกลุ่มเท่านั้น แต่ก็ได้ทิ้งความเสื่อมโทรม และความร่อยหรอของฐานทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของประเทศ และความเป็น “ชุมชน” ความภูมิใจและความช่วยเหลือกันให้หดหายไปจากสังคมไทย

ความหมายของชุมชนเข้มแข็ง

สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (2542, น. 65) ได้กล่าวว่านักพัฒนาและนักวิชาการหลายกลุ่ม ได้ให้ความหมายของชุมชนเข้มแข็งไว้ดังนี้

ดวงแก้ว จันทร์สระแก้ว และ วิชุนา ปาณณังช (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) กล่าวว่า ความเข้มแข็งของชุมชน หมายถึง การที่คนมีความสุข ครอบครัวอบอุ่น เศรษฐกิจมั่นคง สิ่งแวดล้อมยั่งยืน อันเป็นผลลัพธ์จากภาวะพื้นฐาน นับตั้งแต่วิถีชีวิต วัฒนธรรม ความเชื่อ ภูมิปัญญา ภาวะผู้นำ รูปแบบการทำมาหากิน สภาพแวดล้อมและทรัพยากร การปกครองตนเอง ตลอดจน “กระบวนการทางสังคม” ของชุมชนนั้น ๆ เช่น การลงแขก ลงแรง

ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน การถก การเสวนา ร่วมเรียนรู้และแก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยกันในชุมชน ตลอดจนลักษณะสัมพันธภาพระหว่างสมาชิกในชุมชนทั้งในวิถีชีวิต และการทำมาหากิน เป็นต้น สภาวะและกระบวนการชุมชนที่ก่อให้เกิด “พลังชุมชน” ในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจที่มั่นคงในรูปแบบการเกษตรผสมผสานหรือธุรกิจขนาดย่อมในชุมชน ที่ช่วยให้ชุมชนสามารถสืบทอดวิถีการทำมาหากินไปยังชุมชนรุ่นต่อไป การมีกลุ่มออมทุนในรูปแบบสหกรณ์ออมทรัพย์ หรือธนาคารชุมชน เพื่อเป็นสวัสดิการและเป็นหลักประกันอันมั่นคงให้คนในชุมชน การมีสภาพครอบครัวที่อบอุ่นแน่นแฟ้นอยู่พร้อมหน้า การมีสภาพแวดล้อมในชุมชนที่สมบูรณ์และยั่งยืน การมีกลไกการปกครองตนเองที่เข้มแข็ง การมีการศึกษาที่เหมาะสมกับท้องถิ่น พลังชุมชนนี้เองที่สร้างสภาพ “คนมีความสุข ครอบครัวอบอุ่น เศรษฐกิจมั่นคง สิ่งแวดล้อมยั่งยืน” ในชุมชนดังกล่าวข้างต้น และจะเป็นความเข้มแข็งของชุมชนในการเผชิญกับแรงปะทะต่าง ๆภายนอก ไม่ว่าจะเป็นแรงปะทะจากกระแสเศรษฐกิจทุนนิยม กระแสการเมืองระดับชาติ และท้องถิ่น กระแสสื่อมวลชน ซึ่งชุมชนจะได้ใช้ความเข้มแข็งนี้ในการต้านแรงปะทะต่าง ๆ ด้วยการพินิจพิเคราะห์ไตร่ตรองเลือกสรรวิถีชีวิต และวิธีการพัฒนาที่เหมาะสมให้แก่ตนเอง

ส่วน ประเวศ วะสี (อ้างถึงใน กวิพัฒน์ สุขแจ่ม, 2547, น. 52-65) ได้ให้ความหมายของชุมชนที่มีความเข้มแข็งว่า คือ การที่สมาชิกในชุมชน มีความสามารถในการบริหารจัดการได้อย่างต่อเนื่อง และสามารถแสดงศักยภาพของคนในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนและปัญหาอื่น ๆ ให้สามารถเผชิญกับภาวะวิกฤตต่าง ๆ ได้ ความเข้มแข็งของชุมชนเกิดจากการที่คนที่มีวัตถุประสงค์ร่วมกันเข้ามาร่วมคิดร่วมทำ มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ ความเป็นชุมชนจะทำให้เกิดศักยภาพในการแก้ปัญหาทุกชนิด ทั้งทางเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมการเมืองและสุขภาพ

นอกจากนี้แล้ว กรมการปกครอง ได้ให้ความหมายของชุมชนเข้มแข็งว่า หมายถึง ชุมชนที่มีความสามัคคี มีอาชีพและเศรษฐกิจมั่นคง สุขภาพปลอดจากยาพิษ และโรคเอดส์ สิ่งแวดล้อมดี มีกฎและปฏิบัติตามกฎ มีผู้นำผู้ตามที่ดี มีความใฝ่เรียนรู้ร่วมกัน รู้จักการใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่น มีความเสียสละและพึ่งพาอาศัยกัน มีศีลธรรม ประสานงานกับองค์กรภายนอกสม่ำเสมอ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม มีความอดออมและอดทน การสื่อสารและสามารถจะเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายได้ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน หมายถึง การที่ประชาชนในชุมชนต่าง ๆ ของเมืองหรือชนบทได้รวมตัวกันเป็นองค์กรชุมชนในรูปต่าง ๆ เช่น กลุ่ม ชมรม สหกรณ์ องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายอื่น ๆ ที่มีความหมายแสดงถึง การร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพื่อประโยชน์ร่วมกันของชุมชน ต้องมีจิตสำนึกของการพึ่งพาตนเอง ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ

และความเอื้ออาทร ต่อชุมชนอื่น ๆ ด้วย โดยองค์กรชุมชนเหล่านี้จะมีการเรียนรู้ การตัดสินใจ การดำเนินงานพัฒนา การบริหารจัดการและการแก้ไขปัญหาร่วมกันของคนในชุมชน ตลอดจนความรัก สามัคคี เอื้อเฟื้อช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ภายในชุมชนที่ดีขึ้นและมีผลกระทบไปสู่ชุมชนภายนอกตามมา

จากความหมายชุมชนเข้มแข็งที่ได้กล่าวมาทั้งหมด สามารถสรุปความหมายได้ว่า หมายถึง การที่สมาชิกในชุมชนมีความสามารถในการบริหารจัดการเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนได้อย่างต่อเนื่องด้วยความสามัคคี มีความเอื้ออาทร มีการเรียนรู้ร่วมกันและสามารถพัฒนาศักยภาพของคนในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ภายในชุมชนต้องมีกฎระเบียบ และการปฏิบัติตามกฎของชุมชน มีผู้นำ มีการใฝ่เรียนรู้ มีความเสียสละและมีศีลธรรม การที่ชุมชนมีองค์ประกอบเหล่านี้ส่งผลให้ชุมชน มีการแก้ปัญหาได้ถูกจุด คนในชุมชนมีความสุข ครอบครัวอบอุ่น เศรษฐกิจมั่นคง สภาวะแวดล้อมยั่งยืน ทั้งหมดนี้คือความหมายของชุมชนเข้มแข็ง และการที่จะทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้นั้น มีหลายปัจจัยของการเกิดอีก คือ การที่คนมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน เข้ามาร่วมคิด ร่วมทำ มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในทางปฏิบัติทำให้สามารถดำเนินการและสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ การทำให้ชุมชนเข้มแข็งนั้นคนในชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วม มีการรวมกลุ่มองค์กรชุมชน ในรูปแบบต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็น “พลังชุมชน” ที่ร่วมกันพัฒนาให้ทุกอย่างไปสู่เป้าหมายที่กำหนดได้

องค์ประกอบชุมชนเข้มแข็ง

อเนก นาคะบุตร (2545, น. 79) ได้กล่าวถึงความเข้มแข็งของชุมชน เป็นเรื่องที่จะต้องเข้าใจถึงสภาพของปัญหาและวิกฤตที่ชุมชนใดชุมชนหนึ่งต้องเผชิญอยู่ หากชุมชนนั้น ๆ สามารถปรับแต่งวิถีชุมชน และคิดวิเคราะห์ปัญหาที่แท้จริงที่ตนเองประสบอยู่ (มิใช่ให้คนภายนอกมากำหนด) โดยใช้เทคนิคและวิธีการที่เหมาะสมกับโอกาสและสถานะของชุมชนนั้น ๆ บางชุมชนอาจจะต้องประยุกต์ใช้วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม โดยแต่งเติม ส่วนที่ช่วยในการวิเคราะห์สถานการณ์ที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริง บางสถานการณ์อาจจำเป็นต้องใช้เครื่องมืออย่างใหม่ ทั้งหมดนี้กำหนดเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้ร่วมกันอย่างอดทนและสันติ ให้เกิดความสัมพันธ์ที่ยั่งยืน อย่างน้อยจนกว่าปัญหาและวิกฤตจะลุล่วงไปในระดับหนึ่ง

อนุชาติ พวงสำลี และคณะ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบที่ทำให้สังคมเข้มแข็ง ประกอบด้วยประเด็นต่าง ๆ ที่สำคัญดังนี้

1. การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน ความเป็นกลุ่ม องค์กรที่มีสำนึกต่อสาธารณะนั้น คนในองค์กรจะต้องมองอนาคตข้างหน้าร่วมกัน รู้และเข้าใจร่วมกันถึงทิศทางที่จะไปด้วยกันหรือทำกิจกรรมร่วมกัน

2. การมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง การมีส่วนร่วมของทุกคนทุกฝ่ายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการรับรู้ ตัดสินใจและร่วมลงมือปฏิบัติเพื่อผลักดันการเปลี่ยนแปลงที่จำเป็นร่วมกัน

3. มีความเป็นธรรมชาติที่ไม่ใช่การก่อตั้ง ความเป็นองค์กรของสังคมที่อยู่นอกเหนือจากการควบคุมอำนาจรัฐ ประชาสังคมจึงเกิดขึ้นบนเงื่อนไขของสำนึกที่จะดำเนินกิจกรรมร่วมกันบนพื้นฐานของการเติบโตอย่างเป็นธรรมชาติ เพราะการจัดตั้งหรือการแต่งตั้งโดยกลไกอำนาจรัฐย่อมทำให้องค์กรและการดำเนินกิจกรรมขาดความเป็นอิสระและขาดความยั่งยืนต่อเนื่อง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การเกิดและเติบโตอย่างเป็นธรรมชาติย่อมเป็นเครื่องพิสูจน์ถึงระดับของความสำนึกเป็นพลเมือง (Civil Consciousness) ว่าสามารถแสดงศักยภาพร่วมกันแก้ไขปัญหาที่ซับซ้อนของชุมชนท้องถิ่นได้มากน้อยเพียงใด

4. ความรัก ความเอื้ออาทร สมานฉันท์ การรวมกลุ่มของประชาสังคมบนพื้นฐานที่หลากหลายนั้น จำเป็นต้องสร้างขึ้นบนรากฐานแห่งความรัก ความเมตตา ความเอื้ออาทรและสามัคคี เงื่อนไขแห่งความรักสมานฉันท์ จะเป็นส่วนเชื่อมโยงให้เกิดความร่วมมืออย่างมีพลัง

5. องค์ความรู้และความสามารถในการแสวงหาความรู้ การดำรงอยู่ในสังคมอย่างสร้างสรรค์และมีศักดิ์ศรีของมนุษย์ ต้องอาศัยสติปัญญาความรู้ในการแก้ไขปัญหา กำหนดทิศทางข้างหน้า ดังนั้นจึงต้องสร้างและสะสมองค์ความรู้ที่สามารถปรับใช้และเรียนรู้เพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา

6. มีการเรียนรู้จากการปฏิบัติหรือทำกิจกรรมร่วมกัน องค์ประกอบของการเรียนรู้ร่วมกันของคนในสังคมจะช่วยสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นกับพลังชุมชน กระบวนการก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน จำเป็นต้องอาศัยเทคนิค วิธีการหลากหลายและสอดคล้องกับบริบทของแต่ละพื้นที่ แต่ละกลุ่ม ซึ่งจะต้องคิดค้นร่วมกัน

7. การติดต่อสื่อสารอย่างต่อเนื่อง เป็นเครือข่ายความร่วมมือ การสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ระบบการสื่อสารของประชาคมควรเป็นแนวราบไม่ใช่แนวดิ่ง นอกจากนี้ความร่วมมือกับสื่อสาร มวลชนทั้งในส่วนกลางและท้องถิ่นย่อมเป็นวิธีการสื่อสารของประชาสังคมที่สำคัญ

จากการจัดงานพลังชุมชนสู่วิถีการพึ่งตนเอง โดยสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน ได้รวมกลุ่มย่อยเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่องชุมชนเข้มแข็ง ได้ประมวลภาพรวมองค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็งไว้ดังนี้ การจะทำให้องค์กรเข้มแข็งจะต้องประกอบด้วย ชุมชนต้องมีการรู้เท่าทันข้อมูลข่าวสาร มีความรู้ความเข้าใจในการเมืองภาคประชาชน/และการเมืองในระบบ มีการจัดองค์กรที่ชัดเจน มีการกำหนดระเบียบที่ชัดเจน มีเงินทุนดำเนินการ มีทรัพยากรคน มีการร่วมมือครอบครัวเข้มแข็งอยู่ดีกินดี มีความเอื้ออาทร มีเครือข่ายเข้มแข็ง ทำให้เกิดการร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมตัดสินใจ ส่งผลให้ได้รับประโยชน์ร่วมกัน การที่ชุมชนจะเข้มแข็งได้จะต้องมีการประสานงานกับหน่วยงาน ที่เกี่ยวข้อง การมีผู้นำทางจิตวิญญาณและการให้ความเคารพนับถือ ชุมชนต้องพึ่งตนเอง (ทุกด้าน) ไม่ร้องขอ และเอื้ออาทรต่อกัน ทั้งหมดที่กล่าวมาทำให้องค์กรชุมชนมีพลังในการสร้างสรรค์ชุมชนให้มีความเข้มแข็ง

นอกจากนี้แล้ว เดวิด แมทิวส์ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ยังได้กล่าวว่า ผลการวิจัยที่เมืองทูเปโล ได้ชี้ให้เห็นองค์ประกอบที่สำคัญของประชาสังคมที่เข้มแข็งและสามารถใช้เกณฑ์ในการวัดความเข้มแข็งของประชาสังคมได้จากองค์ประกอบ 6 ประการ คือ

1. โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะและช่องทางการสื่อสาร ประกอบขึ้นด้วยองค์กรเครือข่ายทางสังคมและพื้นที่สาธารณะทางกายภาพที่เปิดโอกาสให้สมาชิกได้มีโอกาสพบปะสัมพันธ์หรือใช้เป็นช่องทางในการสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของชุมชนและประเด็นสาธารณะโดยใช้เวทีสาธารณะ ใช้สำหรับพูดคุยเรื่องสาระสร้างสรรค์ โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะแยกได้หลายระดับ ระดับพื้นฐานที่สุด คือ การพบปะผู้คนเป็นครั้งคราว (Adhoc Associations) เป็นการพบปะกันในสภาพพัฒนาท้องถิ่น หรือการพบปะของเพื่อนบ้าน ซึ่งเปิดโอกาสให้คนมาสร้างสัมพันธ์กัน โครงสร้างพื้นฐานสาธารณะระดับถัดมาคือ การรวมกันเป็นกลุ่มที่เน้นงานด้านใดด้านหนึ่ง ส่วนโครงสร้างพื้นฐานระดับสูงสุดคือ “องค์กรร่ม” (Umbrella Organizations) ที่เชื่อมองค์กรสมาชิกและสมาชิกเข้าหากัน จากการพบปะสมาคมของผู้คนดังกล่าว จะก่อความเข้มแข็งให้กับประชาสังคม ที่ซึ่งจำเป็นต้องมีลักษณะพิเศษ คือ ไม่เป็นเพียงการพบปะสมาคมที่วางอยู่บนความซื่อสัตย์ ความเชื่อถือกันและกันของเพื่อนบ้านและคนในครอบครัวเท่านั้น แต่ต้องขยายไปถึงคนแปลกหน้าที่เข้ามาทำงานในชุมชน ในประชาสังคมที่เข้มแข็ง ประชาชนมีโอกาสในการร่วมพูดถึงปัญหาความเป็นอยู่ของชุมชน ที่ไม่เพียงแต่ในเวทีวงเล็กแต่รวมไปถึงเวทีสาธารณะขนาดใหญ่ที่เปิดให้ทุกคนได้รูจักกับคนที่สนใจเรื่องเดียวกัน

2. กระบวนการสำคัญของชุมชน ประชาสังคมที่เข้มแข็ง มิได้ประกอบด้วยโครงสร้างพื้นฐานสาธารณะประการเดียว แต่ต้องตรวจดูว่าคนในชุมชนมีพฤติกรรมการตัดสินในเรื่องสาธารณะอย่างการเรียนรู้ของชุมชนเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาชุมชนในวิถีทางที่ทำให้ประชาชนรู้สึก "เป็นเจ้าของ ชุมชน" การสร้างความเป็นชุมชนจึงเป็นหนึ่งเดียวกับการกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ของชุมชน ชุมชนที่มีประชาสังคมเข้มแข็งจึงมิได้เป็นเรื่องอะไรอื่นนอกจากชุมชนแห่งการเรียนรู้

3. ภาวการณ์นำและผู้นำชุมชน ผู้นำมีหน้าที่ดึงการเข้ามามีส่วนร่วมของผู้คนอย่างมากล้นและไม่ผูกขาดการเป็นเจ้าของปัญหาหรือเจ้าของชุมชน พร้อมเสมอที่ปล่อยให้มีการเปลี่ยนแปลงเพื่อสิ่งที่ดีกว่าและเป็นผู้นำที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกล มองปัญหาชุมชนทั้งชุมชนไม่รีบร้อนในการแก้ปัญหาเพื่อกระตุ้นให้เกิดปัญญาใหม่ ก่อเกิดและเป็นผู้พร้อมที่มีการเรียนรู้จากความล้มเหลวอย่างไม่ยอมจำนน

4. กรอบแนวคิดหรือภาพที่อยู่ในหัวของคนในชุมชน การก่อตัวของชุดความคิดในการกระทำของสาธารณะชน ในการพิจารณาปัญหาของสาธารณะ โดยสมาชิกต้องตระหนักในการรับผิดชอบร่วมกันหรือตระหนักว่าเป็นปัญหาส่วนรวม ต้องเข้าไปแบกรับและแก้ปัญหาโดยสมาชิกหรือคนในท้องถิ่นอย่างไม่ย่อท้อและไม่รอรับความช่วยเหลือ

5. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสถาบัน ความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นพลเมืองต่อสถาบัน ต่าง ๆ ชุมชนที่เข้มแข็ง พลเมืองในชุมชนจะไม่คอยรับหรือพึ่งพาจากรัฐ แต่จะสัมพันธ์ระหว่างกันในระนาบเดียวกันหรือแนวราบ จึงทำให้เกิดความเข้าใจและไว้ใจกัน

6. สำนึกความเป็นชุมชน การแบ่งปัน ความสำนึกของความเป็นชุมชน และความร่วมมือ ไว้วางใจ แบ่งปันและเอื้ออาทร โดยเฉพาะการแก้ปัญหาร่วมกัน จะเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดความสำนึกความเป็นชุมชนและส่งเสริมให้พลเมืองอยากทำงานร่วมกัน

องค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็ง จึงเน้นไปที่เรื่องของการอยู่ร่วมกัน มีวิสัยทัศน์ร่วมกัน มีจิตใจที่รักและหวงแหนในชุมชนของตนเอง มีความรัก ความเอื้ออาทร ความสมานฉันท์ที่สามารถ ทำให้คนในชุมชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชนและตระหนักในการรับผิดชอบร่วมกัน พร้อมที่จะแบกรับ ปัญหาและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายในชุมชนด้วยตัวของตัวเองเป็นการสร้างความเป็นชุมชน อันจะนำมาซึ่งการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไปในอนาคต

ลักษณะของความเข้มแข็ง

จากการศึกษาของ ตะติยา กาฬสุวรรณ์ (อ้างถึงใน พงศ์ธร จันทรัศมี, 2546, น. 18-26) ได้กล่าวถึงลักษณะความเข้มแข็งไว้ดังนี้

1. สมาชิกของชุมชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนและชุมชน ที่จะแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง

2. สมาชิกของชุมชนพร้อมที่จะร่วมกันจัดการกับปัญหาของตนและชุมชน

3. มีกระบวนการของชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องจนเป็นวิถีของชุมชนภายใต้การสนับสนุนของผู้นำองค์กรชุมชน ในลักษณะเปิดโอกาสให้สมาชิกทั้งมวลเข้ามามีส่วนร่วม โปร่งใส และพร้อมที่จะให้ตรวจสอบ

4. สมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมในการประเมินสถานการณ์ของชุมชน กำหนดวิสัยทัศน์ร่วม ร่วมคิด ตัดสินใจ ดำเนินงาน และประเมินผลการแก้ปัญหาและการพัฒนาของชุมชนผ่านกระบวนการของชุมชน

5. สมาชิกชุมชนเกิดการเรียนรู้ผ่านการเข้าร่วมในกระบวนการของชุมชน

6. มีแผนของชุมชนที่ประกอบด้วยการพัฒนาทุก ๆ ด้านของชุมชน ที่มุ่งการพึ่งตนเอง เอื้อประโยชน์ต่อสมาชิกชุมชนทุก ๆ คน และมุ่งหวังการพัฒนาที่ยั่งยืน

7. การพึ่งความช่วยเหลือจากภายนอก เป็นการพึ่งเพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ ในที่สุดไม่ใช่การพึ่งพาตลอดไป

8. มีเครือข่ายการร่วมมือกับภาคีการพัฒนา อาจเป็นหมู่บ้านชุมชนอื่น ๆ ท้องถิ่น ภาคราชการ องค์กรเอกชน นักธุรกิจ นักวิชาการและอื่น ๆ ในลักษณะของการมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน

จากความหมายองค์ประกอบและลักษณะชุมชนที่เข้มแข็งที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า ความเข้มแข็งของชุมชน เป็นเรื่องที่คนในชุมชนสัมผัสได้และสามารถกำหนดความเข้มแข็งของชุมชนได้ โดยความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ ที่ชุมชนทำได้ไม่ว่าจะเป็นการรวมกลุ่ม การจัดตั้งองค์กรชุมชน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดพลังสร้างสรรค์ความเข้มแข็งให้เกิดขึ้น องค์ประกอบต่าง ๆ ที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งนั้นอยู่กับลักษณะการบริการ การเข้ามามีส่วนร่วม ความสามัคคี และความเอื้ออาทรของคนในชุมชน นอกจากนี้การที่คนในชุมชนจะเข้มแข็งได้นั้น คนในชุมชนต้องรู้จักการดึงเอาศักยภาพต่าง ๆ ที่มีในชุมชนมาใช้ไม่ว่าจะเป็นศักยภาพของผู้คน ภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี หรือแม้แต่ทรัพยากร ที่มีอยู่นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า เพราะทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นการดึงทุนทางสังคมที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับชุมชน ซึ่งเป้าหมายของการพัฒนาเพื่อให้เป็นชุมชนเข้มแข็งก็เพื่อให้ประชาชนในชุมชนมีความเป็นอยู่ มีชีวิตที่ดี มีความสุขได้เท่ากับศักยภาพของชุมชนนั้น ๆ จะทำได้

4. ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

จุติเทพ ยาสมุทร (2543, น. บทคัดย่อ) ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องในชุมชนชนบทภาคเหนือที่ชุมชนแม่ทา กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความหลากหลายของทุนทางสังคมในชุมชนชนบทภาคเหนือ ปัจจัยที่ทำให้ทุนทางสังคมดำรงอยู่ได้และการนำทุนทางสังคมไปใช้งานพัฒนาท้องถิ่นของตน ผลการศึกษาพบว่าทุนทางสังคมในชุมชนแม่ทานั้นมีทั้งที่เป็นรูปธรรม คือ ทุนที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ ทุนทรัพยากรมนุษย์และทุนด้านการเงิน ส่วนทุนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ระบบคุณค่า ความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทุนจากความสัมพันธ์เป็นเครือข่ายกับภายนอก ในส่วนของปัจจัยที่ทำให้ทุนทางสังคมดำรงอยู่ได้ คือ ปัจจัยจากการสืบทอด ปัจจัยกระบวนการจัดการที่ดี ปัจจัยผู้นำ และปัจจัยเครือข่ายสนับสนุน

พีระ ลิ่วลม (2543, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาศักยภาพของ “ทุนทางสังคม” ของชุมชนไซเบอร์ (A Study of “Social Capital” Potential of Cyber Communities) ซึ่งผลการวิจัยพบว่า การเกิดทุนทางสังคมในอินเตอร์เน็ต สอดคล้องกับกลไกการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม โดยปัจจัยทางสังคม ทางกายภาพ สามารถมีอิทธิพลต่อลักษณะทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในกลุ่มสังคมในอินเตอร์เน็ต ดังนั้นกระบวนการเกิดทุนทางสังคมจึงมีอย่างน้อย 3 ลักษณะ คือ

1. การเกิดทุนทางสังคมที่มีอิทธิพลจากปัจจัยสังคมทางกายภาพ (กระบวนการนำเข้าทุนทางสังคม)

2. การพัฒนาทุนทางสังคมในกลุ่มอินเตอร์เน็ต (กระบวนการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชนไซเบอร์)

3. การใช้ทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในอินเตอร์เน็ตสนับสนุนการมีกิจกรรมร่วมกันทางกายภาพ (กระบวนการส่งออกทุนทางสังคม)

โดยองค์ประกอบของ “ทุนทางสังคม” ในแต่ละกระบวนการมีศักยภาพในการสนับสนุนการมีกิจกรรมสาธารณะร่วมกันที่แตกต่างกันไป ทั้งลักษณะการสนับสนุน ปัจจัยประกอบ ค่าศักยภาพและลำดับค่าศักยภาพในแต่ละองค์ประกอบของทุนทางสังคม

อำภา จันทรากาศ (2543, น. บทคัดย่อ) ที่ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน โดยใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพที่ศึกษา ณ บ้านโป่งนก ตำบลแม่ทะ อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาทุนทางสังคมที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งผลการศึกษาได้ชี้ว่า ทุนทางวัฒนธรรมชุมชน ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ทุนบุคคลในชุมชน ทุนองค์กรในชุมชน ทุนเครือญาติและเครือข่ายในชุมชนเหล่านี้เป็นทุนทาง

สังคมที่มีอยู่ในชุมชนและส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งขึ้น โดยผู้ศึกษายังได้ชี้ให้เห็นปัจจัยที่สนับสนุนทุนทางสังคมเหล่านั้นด้วยว่า เกิดจากปัจจัยภายในชุมชน คือ ความสัมพันธ์กันที่มีมานาน และการเป็นเครือญาติ และปัจจัยภายนอก คือ การเป็นเครือข่ายหรือกลุ่ม สหกรณ์ต่าง ๆ ที่ช่วยเหลือจากบุคคลภายนอก จึงทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ ที่จะปรับตัวและต่อรองกับหน่วยงานภายนอกชุมชนได้

อุไรวรรณ พวงสายใจ (2545, น. บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนที่ได้ศึกษา ณ หมู่บ้านสันป่ายาง หมู่ที่ 2 ตำบลสันป่ายาง อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนกับความเข้มแข็งขององค์กร ชุมชน ซึ่งผลการศึกษาที่ได้ในส่วนทุนทางสังคมนั้น ผู้ศึกษามองทุนทางสังคมที่เกิดในชุมชนมี 2 ระดับ คือ ทุนทางสังคมภายในชุมชน อันได้แก่ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนบุคคล ทุนองค์กรหรือกลุ่ม ทุนเครือญาติและทุนทางการศึกษาเรียนรู้ ส่วนทุนทางสังคมภายนอกชุมชน ได้แก่ นโยบายโครงสร้างการบริหารงานของภาครัฐบาล ทุนสวัสดิการ ทุนทางเศรษฐกิจ (ทุนทรัพย์ ส่งเสริมอาชีพ และการตลาด) ทุนทางการศึกษา (ทุนทรัพย์และบริการด้านการศึกษา) ทุนบุคคล (เจ้าหน้าที่จากภาครัฐและเอกชน) และจากทุนทางสังคมเหล่านี้เอง ผู้ศึกษาจึงนำไปมองเชื่อมโยงถึงความสัมพันธ์ระหว่างทุนทางสังคมกับความเข้มแข็งได้ โดยเฉพาะถ้านำมาใช้ในส่วนของการบริหารจัดการองค์กร ก็จะทำให้องค์กรเรียนรู้ที่จะปรับตัวและสร้างอำนาจต่อรองกับภายนอกได้ รวมทั้งในทางกลับกัน องค์กรชุมชนก็สามารถใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่เหล่านั้นได้อย่างคุ้มค่าด้วย จึงทำให้ดูเหมือนว่าทุนทางสังคมกับองค์กรชุมชนมีความสัมพันธ์ที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้

ณัฐกานต์ จิตรวัฒนา (2546, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง “พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ บ้านโป่ง ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน” ได้ศึกษา พบว่า สภาพแวดล้อมทั้งในและนอกชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อกระบวนการทุนทางสังคมอันได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติและผลลัพธ์ รวมทั้งผลกระทบที่มีต่อคนในชุมชน ซึ่งการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่ช่วยให้กระบวนการทุนทางสังคมขับเคลื่อนไปได้นั้น มาจากปัจจัยทางด้านผู้นำ หรือทุนมนุษย์ ทุนทางทรัพยากรสิ่งแวดล้อม ความเป็นเครือญาติ ความเชื่อ ค่านิยมในเรื่องเดียวกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน การช่วยเหลือกัน ความไว้วางใจ และกระบวนการเรียนรู้ระหว่างกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีส่วนช่วยลดต้นทุน ในการดำเนินกิจกรรมอีกด้วย ส่วนปัจจัยในเชิงลบที่มีผลต่อกระบวนการทุนทางสังคม ได้แก่ เรื่องของตลาด เรื่องราคาของผลิตภัณฑ์ ที่กลุ่มยังต้องการแสวงหากำไรจากการทอผ้าโดยที่เน้นปริมาณมากกว่าคุณภาพ ซึ่งจะเน้นเรื่องมูลค่า ในขณะเดียวกันทางกลุ่มทอผ้าก็ต้องการที่

จะอนุรักษ์วัฒนธรรมภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากร ธรรมชาติด้วย ผลจากการดำเนินกิจกรรมของกลุ่มทอผ้า ทำให้ทุนของชุมชนเพิ่มขึ้น และก่อเกิดพลัง ในการขับเคลื่อนกิจกรรมของกลุ่ม เช่น การที่ชุมชนมีเงินออมมากขึ้น มีรายได้จากการทอผ้าเพิ่มขึ้น ลดต้นทุนจากการใช้วัสดุธรรมชาติ และยังพบว่าการทอผ้าสามารถเป็นสื่อกลางในการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนและนอกชุมชน ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ที่จะพัฒนาตนเอง กลุ่ม และชุมชนให้มีความเข้มแข็งและยั่งยืน

ในงานวิจัยของ อมรา พงศาพิชญ์ และ เบญจา ยอดดำเนิน แอดคิก ในปี ค.ศ.2000 (อ้างถึงใน รัตนพงษ์ จันทะวงษ์, 2546, น. 75-76) ซึ่งได้แสดงผลการศึกษาในเอกสาร เรื่อง "การตรวจสอบทางสังคมประเทศไทย: ทุนทางสังคมและวิกฤติ" (Thailand social monitor: social capital and the crisis) การศึกษาครั้งนี้เพื่อประเมินผลกระทบทางวิกฤติที่มีต่อทุนทางสังคมในประเทศไทย โดยทุนทางสังคมในที่นี้หมายถึง "การที่เชื่อมโยงให้สังคมอยู่ด้วยกันได้" ซึ่งสามารถปรากฏในหลายรูปแบบตั้งแต่ในระดับครอบครัว ชุมชน จนถึงระดับชาติ ทุนทางสังคมประกอบด้วยองค์กรทั้งเชิงราบและองค์กรที่มีลำดับชั้น สถาบันขนาดใหญ่ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เครือข่ายต่าง ๆ ที่ค่านิยมและบรรทัดฐานของกลุ่มส่งผลกระทบทั้งดีและร้ายต่อผลิตภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม ทุนทางสังคมได้รับการยอมรับจากนานาประเทศว่าเป็นปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ช่วยอำนวยให้เกิดระบบการศึกษาที่ดีขึ้น กระตุ้นเศรษฐกิจประชากรสุขภาพดีขึ้น ลดอาชญากรรม การจัดการสิ่งแวดล้อม และนำไปสู่การมีรัฐบาลที่มีประสิทธิผล นอกจากนั้น ทุนทางสังคมยังแสดงถึงศักยภาพของชุมชนในการรองรับคนตกงานและภาวะค่าจ้างตกต่ำได้อีกด้วย การศึกษามุ่งประเด็นศึกษาในช่วงวิกฤตที่เกิดขึ้น และศึกษาว่าทุนทางสังคมได้รับผลกระทบอย่างไร ลดลงหรือเพิ่มขึ้น และในการค้นหาตาข่ายความมั่นคงทางสังคม (social safety net) รวมทั้งเสนอนโยบายในการสร้างระบบป้องกันทางสังคมในประเทศไทย ทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน ปัจจัยที่มีผลกระทบต่อทุนทางสังคม ได้แก่ ศักยภาพของรัฐบาลในการทำหน้าที่ทางการเมือง เช่น การบังคับใช้กฎหมาย ตรวจสอบและประเมินผล การเปลี่ยนแปลงในนโยบายสาธารณะโครงสร้างระบบราชการ ความไม่เท่าเทียมกันของกลุ่มสังคม ความไว้เนื้อเชื่อใจของพลเมือง เป็นต้น ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เช่น รายได้จากการส่งออก เงินตราระหว่างประเทศ รายได้ แรงงาน การจ้างงาน ความยากจนและความไม่เท่าเทียมกันทางรายได้ เงินเฟ้อ เงินฝืด เป็นต้น และปัจจัยทางอุดมคติ เช่น ค่านิยม บรรทัดฐาน ความเชื่อทางศาสนา ประเพณี และวัฒนธรรม เป็นต้น นักวิจัยกล่าวว่ายังไม่อาจสรุปได้ว่าทุนทางสังคมไทยเพิ่มขึ้นหรือลดลงโดยรวม เพราะจากการศึกษาในช่วง 1998-1999 พบว่าทุนทางสังคมในประเทศไทยบางส่วนลดลง โดยสะท้อนจากการมีอาชญากรรมเพิ่มมากขึ้น มีแนวโน้มฆ่าตัวตายมากขึ้น

มีการโจรกรรมเพิ่มมากขึ้น การทำแท้งที่มีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น เด็กกำพร้า พ่อแม่บางคนหันไปดื่มสุรา ติดยาเสพติด เด็กเข้าสู่วงจรยาเสพติดและโสเภณีมากขึ้น ซึ่งอาจส่งผลระยะยาวต่อประเทศ ในขณะเดียวกันก็พบว่าครอบครัวไทยยังคงยืนหยัดอยู่ด้วยกันและประคองกันตลอดช่วงวิกฤติ ครอบครัวต่าง ๆ ใช้เงินตามความจำเป็นเท่านั้น เช่น การศึกษาของบุตร การดูแลสุขภาพ ไม่ใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่าย แม้จะมีการให้ของขวัญของฝากบ้างก็เป็นตามธรรมเนียม แต่ไม่มากนัก ส่วนชุมชนต่าง ๆ ก็มีการปรับตัวเพื่อช่วยเหลือตนเองในภาวะวิกฤติ เช่น ตั้งกลุ่มหรือองค์กรออมทรัพย์และกลุ่มการผลิต และบางกลุ่มก็มีสมาชิกเพิ่มมากขึ้น รัฐบาลเองก็ให้การสนับสนุนการขับเคลื่อนในระดับชุมชนอย่างมาก เช่น การพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 เศรษฐกิจชุมชน สวัสดิการชุมชน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและการอนุรักษ์วัฒนธรรม การสร้างเครือข่ายและการเสริมสร้างศักยภาพชุมชนและการแก้ปัญหาเร่งด่วน จากการศึกษานักวิจัยพบว่ามีชุมชนเสนอโครงการขอทุนเพื่อพัฒนาชุมชนเพิ่มมากขึ้น โดยสิ้นปี พ.ศ.2543 มีชุมชนผู้ได้รับประโยชน์กว่า 2,000 แห่ง โครงการเศรษฐกิจชุมชนของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นโครงการตามกระแสพระราชดำรัสเรื่องทฤษฎีใหม่ เป็นทางเลือกของการดำเนินชีวิตแบบที่ไม่ต้องพึ่งพิงภายนอกและตลาดโลกมากเกินไป ขณะที่กรมพัฒนาชุมชนก็มีโครงการเป้าหมาย 5 ประเภท คือ การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มอาชีพ ตลาดชุมชน ร้านค้าชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชน ส่วนสำนักงานพัฒนาชุมชนเมืองก็มีส่วนช่วย ในการสร้างเครือข่ายองค์กรชุมชนอีกด้วย จากการศึกษาข้างต้น สามารถสรุปว่าการเปลี่ยนแปลงในประเทศไทยเป็นการปรับตัวที่แตกต่างจากประเทศอื่น ๆ และทุนทางสังคมที่ลดลงอาจมิใช่เกิดจากวิกฤติเศรษฐกิจในปี ค.ศ.1997 (พ.ศ. 2540) แต่อาจเกิดจากการเปลี่ยนแปลงบรรทัดฐานและค่านิยมจากกระบวนการ การเป็นเมือง การเข้าสู่อุตสาหกรรม และการอพยพย้ายถิ่น และวิกฤติที่เกิดขึ้นเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้สถานการณ์แย่ลง ดังนั้น นักวิจัยจึงเห็นว่า ตาข่ายความมั่นคงทางสังคมอาจจะบกพร่อง และอาจส่งผลร้ายต่อสังคม แต่กลุ่มองค์กรระดับชุมชนต่าง ๆ ที่ประสบความสำเร็จ การที่องค์กรพัฒนาเอกชนได้มีบทบาทมากขึ้น การมีกลุ่มเยาวชนเพิ่มขึ้น การมีกิจกรรมภายใต้การสนับสนุนของกองทุนการลงทุนเพื่อสังคมก็อาจเป็นตัวบ่งชี้ถึงความเป็นไปได้ที่กลุ่มองค์กรระดับท้องถิ่นจะสามารถสนับสนุนได้ และการสนับสนุนจากรัฐบาลอีกฝ่ายหนึ่ง อีกทั้งการสร้างค่านิยมการพึ่งตนเองและสานสัมพันธ์ในครอบครัวก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญด้วย

ผลการศึกษาเรื่อง “การจัดทำกรอบตัวชี้วัดทุนทางสังคมไทย” ของชวินทร์ ลีนะบรรจง และคณะ (2547, น. 15) พบว่า ตัวแปรที่สามารถใช้เป็นตัวบ่งชี้มิติทางทุนทางสังคมในแต่ละมิติ ได้แก่ มิติด้านกลุ่มและเครือข่าย ตัวแปรบ่งชี้ที่สำคัญ ได้แก่ การมีกองทุนหมู่บ้าน กลุ่มผู้สูงอายุ

กลุ่มอาสาสมัคร กลุ่มอาชีพ ธนาคารเพื่อการเกษตร และกลุ่มชุมชนในหมู่บ้าน การเป็นสมาชิกของกองทุนหมู่บ้านธนาคารเพื่อการเกษตร และกลุ่มผู้สูงอายุ และการขอความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้าน เพื่อนนอกชุมชนและจากกรรมการกลุ่มที่เป็นสมาชิก

มิติด้านความไว้วางใจและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตัวบ่งชี้ที่สำคัญ ได้แก่ การให้ความร่วมมือ โดยสละเวลา แรงงานและเงิน ความไว้วางใจที่ท่านมีต่อนายอำเภอ พัฒนากร และหมอ/พยาบาล

มิติด้านกิจกรรมร่วมและความร่วมมือ ตัวบ่งชี้ที่สำคัญ ได้แก่ ความคิดเห็นต่อการร่วมแรงร่วมใจกันแก้ไขปัญหาของคนในชุมชน

มิติด้านข่าวสารและการสื่อสาร ตัวบ่งชี้ที่สำคัญ ได้แก่ ความไว้วางใจต่อข้อมูลจากสื่อมนุษย์

มิติด้านการรวมกลุ่มทางสังคมและการผนวกเข้าร่วม ตัวบ่งชี้ที่สำคัญ ได้แก่ ความแตกต่างของสมาชิกกลุ่มในด้านการศึกษา สถานภาพทางสังคม/ตำแหน่งหน้าที่และความเชื่อทางการเมืองก่อให้เกิดปัญหา

มิติด้านการมีอำนาจ และกิจกรรมการเมือง (empowerment and political action) ตัวบ่งชี้ที่สำคัญ ได้แก่ ความคิดเห็นต่อการออกไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง และความสามารถในการปรับปรุงวิถีชีวิต และสถานภาพของตัวเอง และมิติของทุนทางสังคมที่มีความสำคัญ (เรียงลำดับจากมากไปน้อย) เมื่อพิจารณาจากน้ำหนักปัจจัยเป็นเกณฑ์ ได้แก่ มิติด้านกลุ่มและเครือข่าย มิติด้านความไว้วางใจและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มิติด้านการรวมกลุ่มทางสังคมและการผนวกเข้าร่วม มิติด้านกิจกรรมร่วม และความร่วมมือ มิติด้านการมีอำนาจ และกิจกรรมการเมือง และมิติด้านข่าวสารและการสื่อสาร

สิน สื่อสวน (2531, น. 132-133) ได้ทำการศึกษาเรื่องปัจจัยที่ส่งเสริมการพัฒนาองค์กรประชาชนในเมือง: ศึกษาเฉพาะกรณีเครดิตยูเนี่ยนชุมชนหลังบ้านมนังคศิลา เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร พบว่าเป็นองค์กรที่มีการพัฒนาที่ดีองค์กรหนึ่ง คือ เป็นองค์กรที่มีการก่อตั้งและพัฒนากันเองโดยชาวบ้านมีบทบาทหลักทั้งหมด ปัจจัยภายนอกเป็นเพียงปัจจัยเสริม องค์กรมีความเป็นอิสระ องค์กรมีกิจกรรมที่ตอบสนองความต้องการของสมาชิก ผลประโยชน์ขององค์กรกระจายสู่สมาชิกอย่างสม่ำเสมอและเป็นธรรม สมาชิกมีส่วนร่วมในกิจกรรมของสหกรณ์ มีความรับผิดชอบ แสดงความคิดเห็น ตัดสินใจ และกระทำตามเงื่อนไขและโอกาสเป็นองค์กรที่มีกรรมการที่ดีมีความสามารถในการทำงานให้บรรลุเป้าหมายของสหกรณ์

ประกายทิพย์ วงศ์หอม (2543, น. 61) ได้ทำการศึกษา เครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนในการจัดการศึกษานอกโรงเรียน พบว่า องค์ประกอบที่ทำให้เครือข่ายมีความยั่งยืน ได้แก่

1. ต้องมีพันธกิจร่วมกัน เช่น แนวความคิดร่วมกัน การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารเป็นประจำ ความจริงใจของสมาชิกเครือข่าย เป็นต้น

2. การประสานงานสนับสนุน การต่อรองความเคลื่อนไหวให้มีพลังมากขึ้น หรือช่วยเหลือกลุ่มเป้าหมายให้มาก

3. ต้องมีการเอื้อประโยชน์ให้สมาชิก เช่น ทรัพยากร เทคนิคในการทำงานร่วมกัน งบประมาณ บุคลากร เป็นต้น

4. มีผู้ประสานงานเครือข่ายชัดเจนต่อเนื่องและเข้มแข็ง

5. การตัดสินใจ การเคลื่อนไหว การผลักดันของเครือข่าย ต้องเป็นมติที่ประชุม

6. ความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่ายต้องเกิดจากธรรมชาติ เรียนรู้เสมอ มีกิจกรรม

นิธิ ดีสุจิต (2543, น. 72-73) ได้สรุปบทเรียนการดำเนินงานการพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือองค์กรพัฒนาเอกชนภาคเหนือไว้ โดยสรุปดังนี้

1. การดำเนินงานของเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน โดยทำหน้าที่ประสานงานกับหน่วยงานรัฐ และดำเนินการผลักดันทางนโยบาย ทำงานร่วมกับสังคมและสาธารณชน พัฒนาและยกระดับประสิทธิภาพขององค์กร

2. องค์ประกอบสำคัญในการดำเนินงานร่วมในรูปแบบเครือข่ายองค์กรพัฒนา คือ กำหนดให้มีบุคคลหลักในการประสานงานและการนำที่ชัดเจน จัดความสัมพันธ์ในบทบาทหน้าที่การทำงานของเครือข่ายทั้งในส่วนขององค์กรทำงานพื้นที่ องค์กรสนับสนุน และส่วนการประสานงาน พัฒนายุทธศาสตร์และแผนงานร่วมของเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง ดำเนินการตามยุทธศาสตร์และแผนงานให้สอดคล้องทุกระดับ

3. การจัดโครงสร้างการดำเนินงานขององค์กรพัฒนาเอกชน ต้องพิจารณาความสัมพันธ์ทั้งในส่วนที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการให้สอดคล้องเหมาะสมและหนุนเนื่องกันให้เกิดการปฏิบัติร่วมกันและเรียนรู้ได้อย่างแท้จริง

4. โครงสร้างความร่วมมือในเรื่องการประสานงาน และการจัดสรรงบประมาณควรจัดโครงสร้างแยกจากกันให้ชัดเจน แต่เชื่อมสัมพันธ์ต่อเนื่องกันได้ในอนาคต

5. การแบ่งงานเครือข่ายทำให้เข้าใจปัญหาแต่ละเรื่องชัดเจนในระดับลึกยิ่งขึ้น และมีข้อเสนอชัดเจนในการแก้ไขปัญหาในแต่ละเรื่อง แต่ทำให้เกิดการพัฒนาแบบแยกส่วนขาด

การมองแบบองค์รวม ย่อมไม่เห็นต้นตอทิศทางการพัฒนาที่ผิดพลาด และอาจนำไปสู่ความขัดแย้งในประเด็นการพัฒนาแต่ละเรื่อง หรือขัดแย้งกันเองได้

6. การกำหนดยุทธศาสตร์ร่วมเพียงอย่างเดียว ไม่อาจนำไปสู่ปฏิบัติการร่วมได้ จำเป็นต้องมีการวางแผนการปฏิบัติร่วมกันในระดับองค์กรด้วย แต่ควรคงไว้ซึ่งยุทธวิธีและรูปแบบการทำงานที่หลากหลายออกไปตามประสบการณ์ของแต่ละส่วน

รายงานการประเมินผลโครงการแก้ไขปัญหายาเสพติดในชุมชนที่มีการแพร่ระบาดรุนแรง (พ.ศ.2541-2543) ได้พบว่าการมีเครือข่ายชุมชนที่เข้มแข็ง การทำงานเป็นเครือข่ายของชุมชนต่าง ๆ ทำให้เกิดพลัง และการหนุนช่วยซึ่งกันและกัน เป็นการระดมทรัพยากรต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นกำลังคน กำลังความคิด งบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการทำงาน (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2544, น. 72-85)

เทียบ เหล่าสุวรรณ (2541, น. บทคัดย่อ) พบว่าลักษณะองค์ประกอบของการจัดการธุรกิจสหกรณ์ฯ มีในหลาย ๆ ด้าน คือ

1. การจัดการเงินทุน มีการจัดการทั้งทุนภายในและภายนอก โดยเน้นการจัดการเงินทุนภายในองค์กรเป็นหลัก

2. การจัดการการผลิตและการแปรรูป โดยส่งเสริมและวางแผนให้สมาชิกผลิตเพื่อขายควบคู่กับการผลิตที่ยังชีพที่พึ่งตนเองได้ ร่วมกำหนดรูปแบบการผลิต โดยสหกรณ์ฯ มีบทบาทให้การสนับสนุน

3. การจัดการด้านการตลาด ซึ่งมี 2 ลักษณะคือ การนำสินค้าที่สหกรณ์ฯ ที่แปรรูปเสร็จแล้วออกจำหน่ายและการหาสินค้ามาจำหน่ายและให้บริการ โดยการจัดการเริ่มจากการแสวงหาตลาด การพัฒนาให้ขยายออกไป โดยยึดตลาดท้องถิ่นเป็นหลัก

โดยการจัดการธุรกิจฯ ในแต่ละด้าน สหกรณ์ฯ เน้นกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง โดยการสรุปบทเรียนร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ผสมผสานการจัดการแบบสมัยใหม่ โดยทุกขั้นตอนจะมีการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องสอดแทรกอยู่

นันทิยา หุตานุวัตร และ ณรงค์ หุตานุวัตร (2543, น. 60-67) ได้นำเสนอข้อค้นพบจากการศึกษาโครงการพัฒนาธุรกิจชุมชนเกี่ยวกับข้าวปลอดสารพิษ: กรณีศึกษากลุ่มเกษตรทำนาบากเรือ จังหวัดยโสธร ไว้ตอนหนึ่งว่าการยืนด้วยตนเองของกลุ่มชาวนามิได้เป็นการยืนอย่างโดดเดี่ยวไร้พันธมิตร แต่การมีเครือข่าย เพื่อนพ้อง และพันธมิตรเป็นสิ่งสำคัญยิ่งของธุรกิจชุมชนโรงสีข้าวของชาวนา การสานเครือข่ายพันธมิตรกระทำทั้งกับเกลุ่มเกษตรกรด้วยกัน ซึ่งเป็นการสัมพันธ์ด้วยแนวนอน และยังสานเครือข่ายกับบุคคลและหน่วยงานต่าง ๆ อันเป็นการสานสัมพันธ์ในแนวตั้ง

และพบว่ากิจกรรมการช่วยเหลือกันทางการค้าระหว่างกลุ่มสมาชิกเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรจังหวัดยโสธร ประกอบด้วยกิจกรรมหลัก คือ

1. การรับซื้อข้าวเปลือกระหว่างกลุ่ม คือ กลุ่มที่มีโรงสีก็จะรับซื้อข้าวเปลือกจากกลุ่มที่รับซื้อข้าวเปลือกอย่างเดียว เพื่อช่วยแปรรูปให้มีราคาดีขึ้น

2. การหาตลาดร่วมกัน การรวมตัวเป็นเครือข่ายโรงสีข้าวกลุ่มเกษตรกร ทำให้เป็นแหล่งข้าวเปลือกขนาดใหญ่ที่สามารถดึงดูดความสนใจของลูกค้าโรงสีเอกชน ซึ่งต้องการข้าวเปลือกจำนวนมาก อีกทั้งยังมีกำลังการผลิตที่รวมกันแล้วสามารถรับการสั่งข้าวสารชนิดบรรจุถุงจำนวนมากจากลูกค้าได้ เช่น ข้าวปล้องบรรจุถุงเบอร์ห้า ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต เป็นต้น

3. การร่วมกันจัดทำแผนพัฒนาเครือข่ายในระยะยาว ซึ่งประกอบด้วยแผนพัฒนา 3 ระดับคือ ระดับสมาชิกของกลุ่มเกษตรกร ระดับกลุ่มเกษตรกรและระดับเครือข่าย โดยเป็นแผนกิจกรรมอื่น ๆ ที่มิใช้กิจกรรมการค้าข้าวและโรงสี

นอกจากการร่วมกลุ่มกันภายในจังหวัดแล้วยังมีการสานเครือข่ายไปยังโรงสีข้าวชุมชน กลุ่มต่าง ๆ ในจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดสุรินทร์ ก่อตัวเป็นเครือข่ายโรงสีข้าวกลุ่มเกษตรกรอีสานใต้ โดยมีกิจกรรมหลักในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ หาความรู้และการหนุนช่วยกันกิจกรรมทางการตลาด

ชมชวน บุญระหงส์ (2537, น. บทคัดย่อ) ได้ทำการศึกษา เครือข่ายตลาดทางเลือกในภาคเหนือตอนบนพบว่า เครือข่ายของตลาดทางเลือกในภาคเหนือตอนบน ได้มีการจัดองค์กรค่อนข้างจะเข้มแข็ง โดยเหตุที่ทำให้เครือข่ายตลาดทางเลือกเกิดขึ้นได้แก่ ความจำเป็นของผู้ผลิตที่ต้องการเรียนรู้ประสบการณ์ด้านการผลิตและการตลาด ต้องการแก้ไขปัญหาด้านปัจจัยผลการผลิต ต้องการแลกเปลี่ยนผลผลิต และจำหน่ายผลผลิต ต้องการหาตลาดร่วมกัน ต้องการควบคุมคุณภาพการผลิตและราคา โดยโอกาสที่จะทำให้เครือข่ายขยายตัวและเติบโตมากขึ้น คือ กระแสด้านสุขภาพและสิ่งแวดล้อม โดยข้อจำกัดของการขยายเครือข่าย คือ นโยบายของรัฐที่เน้นการพัฒนาการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

รายงานการวิจัย เรื่อง การดำรงอยู่ของชุมชน: กระบวนการต่อสู้และพัฒนา กรณีศึกษา กลุ่มพัฒนาเขตจอมทอง ศูนย์สังคมพัฒนาเชียงใหม่ (สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา และองค์กรเซเบโม, 2533, น. 262-263) ได้กล่าวถึงการช่วยเหลือกันระหว่างกลุ่มแม่บ้านทั้ง 4 กลุ่มภายในชุมชนพบว่าการช่วยเหลือระหว่างกลุ่มแม่บ้านมีทั้งในแง่รูปธรรม วัตถุ เช่น การให้ยืมถ้วยชามระหว่างกลุ่ม รวมถึงการช่วยเหลือกันทางแนวความคิดเกี่ยวกับการจัดการถ้วยชามให้กับกลุ่มใหม่ ๆ ด้วย

การรวมกลุ่มแม่บ้านทั้ง 4 กลุ่ม เป็นกลุ่มระดับเขต เพื่อประโยชน์ในการประสานงานทั้งภายในและภายนอก รวมถึงประโยชน์ในด้านการเป็นเวทีถ่ายทอดประสบการณ์การทำงานระหว่างกัน และเป็นช่องทางและโอกาสในการเปิดรับการเรียนรู้ต่าง ๆ จากภายนอกองค์กรด้วย โดยองค์กรระดับเขตมีประธานกลุ่มแม่บ้านแต่ละกลุ่มมานั่งเป็นกรรมการร่วมกันกำหนดกฎเกณฑ์ระเบียบในการทำงานขึ้นมา

มนพิสุทธิ์ สวนีนะ (2536, น. 141-143) ลักษณะของผู้นำที่เป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย มีมนุษยสัมพันธ์ดี มีความสามารถในการประสานงานให้เกิดการมีส่วนร่วมทั้งภายในและภายนอกชุมชน

นุชนาฎ จันทวิเศษ (2543, น. บทคัดย่อ) พบว่าผู้นำตามธรรมชาติที่มีลักษณะสนใจในปัญหาของชุมชน มีความเข้าใจในปัญหาที่ชาวบ้านประสบอยู่ มีศักยภาพในการคิดและกระบวนการกลุ่มจนนำไปสู่การรวมตัวเป็นกลุ่มและเครือข่าย รู้จัก NGOs และภาคีภายนอก ทำให้สามารถหนุนเสริมกระบวนการเครือข่ายได้เป็นอย่างดี โดยลักษณะการทำงานของผู้นำมีการกระจายอำนาจการบริหารมีการทำงานเป็นระบบ เปิดให้สมาชิกมีส่วนร่วม และเป็นผู้กระตุ้นให้มีการศึกษาและเป็นผู้รวมกลุ่ม ทำให้สมาชิกมีข่าวสารเพื่อการตัดสินใจ

จุฑารัตน์ พูลเกษ (2545, น. 141-142) พบว่า การสนับสนุนจากภายนอก โดยเฉพาะการสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน ที่สนับสนุนให้เกิดความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ทั้งด้านข้อมูล ข่าวสาร เงินทุน กำลังใจในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ สรุปว่า การมีปฏิสัมพันธ์ ที่ดีระหว่างสมาชิกในกลุ่ม มีการทำกิจกรรมร่วมกัน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการสื่อสารแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร ความรู้ต่าง ๆ ซึ่งกันและกัน ก่อให้เกิดความไว้วางใจและส่งผลให้เกิดเป็นผลกระทบทางสังคมและเศรษฐกิจขึ้นได้เป็นทุนทางสังคม

สำหรับการศึกษาเรื่อง การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนโดยทุนทางสังคม: กรณีศึกษาชุมชนตลาดล่างบางพระ หมู่ที่ 1 ตำบลบางพระ อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี

ผู้ศึกษาจะทำการศึกษาการพัฒนาทุนทางสังคมตามมิติทุนทางสังคมของ Narayan และ Cassidy (2001, อ้างถึงใน ชวินทร์ ลีนะบรรจง และคณะ, 2547) ซึ่งมีองค์ประกอบ ดังนี้

1. ลักษณะของกลุ่ม ตัวบ่งชี้ ได้แก่ มีความเป็นเครือญาติ มีการให้ความช่วยเหลือทางการเงิน มีความเชื่อ มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

2. กฎเกณฑ์ทั่วไป ตัวบ่งชี้ ได้แก่ การช่วยเหลือเกื้อกูล ความไว้วางใจต่อกัน ความยุติธรรมต่อกัน

3. ความร่วมมือ ตัวบ่งชี้ ได้แก่ การทำงานด้วยกัน

4. การติดต่อสื่อสาร ตัวบ่งชี้ ได้แก่ การพบปะกันพูดคุยกัน, มีโอกาสในการพบปะกันในงานพิธีกรรมต่าง ๆ ตามความเชื่อ มีการติดต่อกับหมู่บ้านอื่น มีการติดต่อกับหน่วยงานราชการและเอกชน

5. การติดต่อกันของสมาชิกกลุ่ม ตัวบ่งชี้ ได้แก่ การติดต่อสื่อสาร ข้อมูล ข่าวสารต่าง ๆ

6. อาสาสมัคร ตัวบ่งชี้ ได้แก่ การมีอาสาสมัคร การช่วยเหลือผู้อื่น การให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน, การเสียสละเพื่อส่วนรวม

7. ความไว้วางใจ ตัวบ่งชี้ ได้แก่ ความไว้วางใจในครอบครัว, ความไว้วางใจในเพื่อนบ้าน, ความไว้วางใจในเจ้าหน้าที่ของรัฐ

กรอบแนวคิดในการศึกษา

การศึกษาเรื่องการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนโดยทุนทางสังคม กรณีศึกษา: ชุมชนตลาดล่างบางพระ หมู่ที่ 1 ตำบลบางพระ อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี นั้น มีวัตถุประสงค์ที่เริ่มต้นจากการศึกษาพัฒนาการของการก่อตัวของคนในชุมชนและกลุ่มในการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชนในขั้นตอนต่าง ๆ ของกลุ่มในชุมชนตลาดล่างบางพระ เพื่อให้สามารถเห็นกระบวนการทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการดำเนินงาน/กิจกรรมของกลุ่มในชุมชนตลาดล่างบางพระ โดยการศึกษาครั้งนี้จะเริ่มศึกษาข้อมูลพื้นฐานตั้งแต่ในอดีตของชุมชน ทรัพยากร และสภาพแวดล้อมของชุมชนอันเป็นผลส่วนหนึ่งของระบบทุนทางสังคม พร้อมทั้งศึกษา ลักษณะความสัมพันธ์ วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อทางพุทธศาสนาที่เป็นองค์ประกอบภายใน ที่มีผลต่อการดำเนินกิจกรรมของชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ ตลอดจนปัจจัยที่มีทั้งในและนอกชุมชนอื่น ๆ ที่เข้ามากระทบ จนทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในชุมชนขึ้น ดังแผนภูมิที่ 2.2

กรอบแนวคิดในการศึกษา

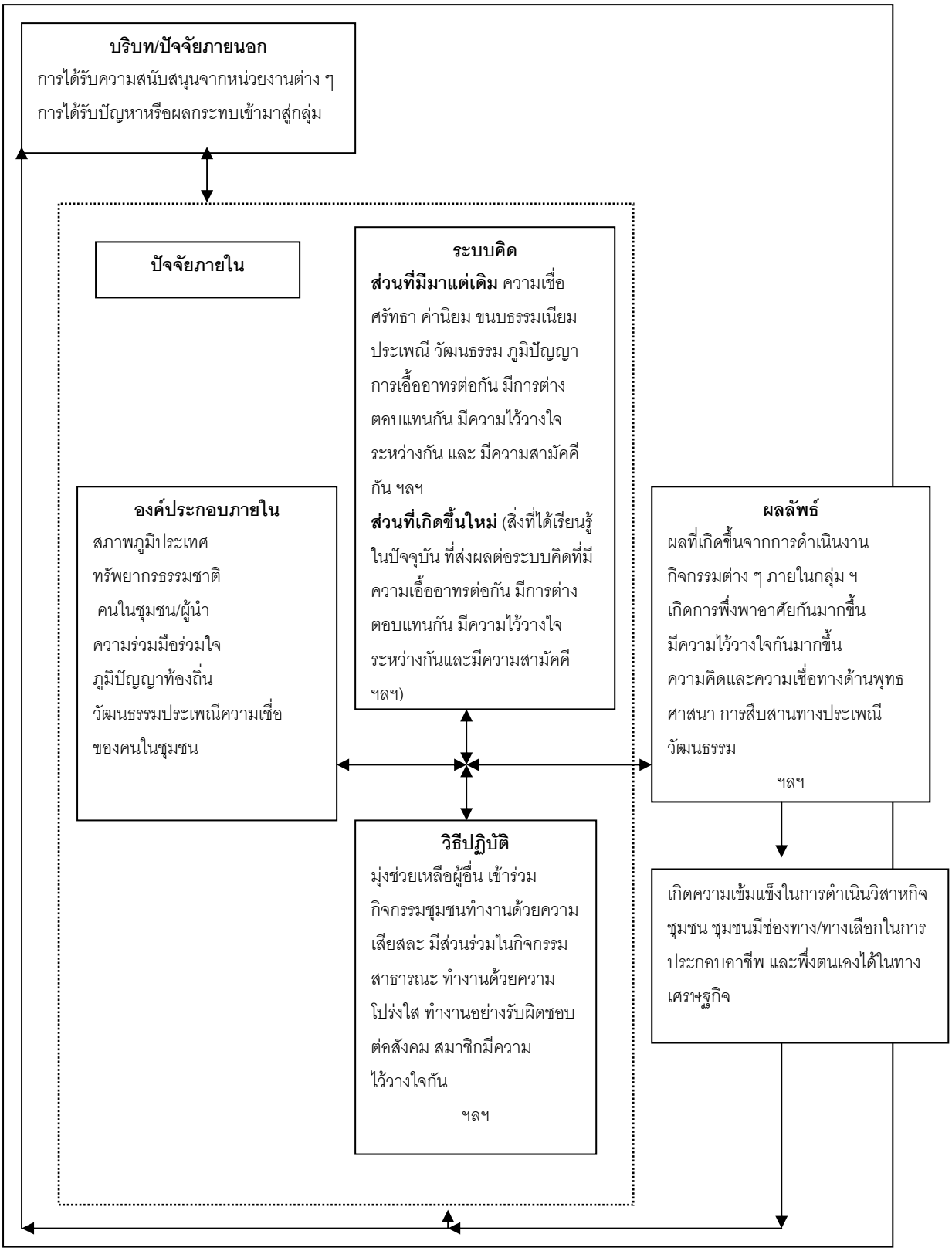

⟷ หมายถึง การเชื่อมโยง การปฏิสัมพันธ์กันของทุกส่วน

สำหรับกรอบแนวคิดที่ผู้ศึกษานำมาใช้ในครั้งนี้ เป็นเพียงเครื่องมือหนึ่งที่ใช้เป็นแนวทางที่จะช่วยให้กรอบแนวคิดในเรื่องของทุนทางสังคมมีความชัดเจนขึ้น เพื่อให้สามารถศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับระบบของความสัมพันธ์ต่าง ๆ ในชุมชนในรูปของกระบวนการทุนทางสังคม ดังนั้น ในการศึกษาครั้งนี้ จึงจำเป็นต้องมอง 2 มิติ ทั้งในส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคมที่เป็นกรอบ/แนวทางในการวิเคราะห์ให้เห็นถึงการเกิดหรือเสื่อมถอยของกระบวนการทุนทางสังคมในชุมชนนั้น ๆ ที่เป็นบริบท/ปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายใน ว่าส่งผลและเกี่ยวโยงต่อระบบคิดและวิธีปฏิบัติของคนในชุมชนได้อย่างไร รวมทั้งความเกี่ยวโยงดังกล่าวก่อให้เกิดผลลัพธ์และผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างไร ส่วนอีกมิติหนึ่ง ได้แก่การระบุตัวทุนทางสังคม ซึ่งจะมองแยกจากกระบวนการทุนทางสังคม โดยตัวทุนทางสังคมนั้น สามารถระบุได้ตั้งแต่ องค์ประกอบภายใน (ผู้นำ เครือญาติ ฯลฯ) ระบบคิด วิธีปฏิบัติต่าง ๆ ผลลัพธ์ และผลกระทบที่เกิดขึ้น ภายใต้กระบวนการทุนทางสังคม